

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

АДАДСИЗ АЗОБ

Оққуйруқнинг нотинчлигини Нодир чол дарров пайқамади. Аниқроғи, пайқайдиган аҳволда эмас — сарга яқин кўрган тушининг таъсирида эди у.

Сирасини айтганда, чолнинг туш кўрмайдиган куни йўқ. Бироқ бутунги кўрган туши ғоят ғаройиб эди. Тушида у Исмсиздарадаги хароба тошқўрғонни таъмирлашга уриниб, тошдеворларнинг учган, кўчган кемтикларига тош қалаб, лой чаплаб юрган эмиш. Шунда бирдан вайронага жон кирибди-да, кўҳна девор юзи ажабтовур буришиб, тиришиб, қаҳ-қаҳ уриб кула бошлабди. Қаҳқаҳа кучайгани сари тоғлар қалтираб, асрий арчалар бамисоли баргдек титрармиш. Энг даҳшатлиси, оёқлари остида тош, тошларга қўшилиб аллақандай чаноқ суяклари думалаб юрганмиш...

Бу кўрган тушининг таъбирини ечолмай, кўра деворига паришон суяниб турган чол шунинг учун ҳам итнинг бесаранжомлигини бирдан илғай қолмади. Қачонки туюқ овозларининг бежо дупурлаётганини сезгачина, хаёлини базўр жиловлаб, кўра эшиги томон ҳардамхаёл боқди. Ит очик эшиқдан ташқарига интилаётган сурувнинг ҳаракатига ошкора монелик қилмоқда эди.

Нодир чол аввалига ажабланди, сўнг жаҳлланди.

— Нима бало, қутурдингми сен?!

Бунга жавобан Оққуйруқ норози гингширкан, негадир четга чиқишга уринмади. Қайтамга гоҳ эшиқда гуж бўлиб, гоҳ эса бир-бирини туртиб-суртиб, тишга ошиқаётган кўйларга ғазабнок акилашда давом этди.

Чол кўлидаги узун, силлиқ калтагини пўписали силкиди.

— Тур-ей! Эй, эгангни емагур!

Ит истамайроқ четланди.

Чол ўзига қадалган нигоҳни ҳис этиб, итни унутди. Ҳовли тарафга ўтирилди. Тўнғич ўғли Ўрознинг зим-

дан тикилиб турганини кўрди. Чол қараши билан у кўзларини олиб қочди. Тоғларни томоша қилган, сўнг соқоли қиртишланмаган иягини қирт-қирт қашлаганча, чуқур ҳомуза тортган бўлди. Орада хуржунга у-бу жойлаётган аёлига нимадир деди.

Чол унинг ҳаракатларини кузатаркан, одатдагидек, ичдан кулди. Кулиши баробарида тўни баридан нимадир тортқилаётганини сизди. Қаради ва тўни барига оғиз солган Оққуйруқнинг қилиғидан бу сафар унча ажабланмади. Итининг бўлиш-туриши шу, эрка. Гоҳи пайтларида пинжигга суқулиб, билакларини оғритмай тишлашгача бориб етади. Чолни хиёл таажжублан-тирган нарса, итнинг кўзларидаги мунг бўлди. Жониворни ҳеч қачон бу хил ҳолатда кўрмаган, шунингдек, кўра эшигига тирғалиши ҳам ғалати эди.

Одатда эса, Оққуйруқ ҳар тонгни сабрсиз қаршиларди. Кўра эшиги очилиши билан сурув теварагида ирғишлаб, қўйларни яйлов сари ҳайдарди. Қолган итлар — Тўрткўз билан Зулукка сурувни ёнлаб юришгина қоларди.

Сурувда қатъий тартиб ва шунингдек, ҳар бир итнинг ўз ўрни бор. Масалан, энг ортда борадиган Оққуйруқ сурув қишлоқдан чиқиши билан унинг олдига ўтиб олади-да, элик-олтмиш оралиқ масофа сақлаб, бир-маромда йўртишда давом этади. Айро йўлларга етгандагина бир зумга тўхтайди. Қулоқларини динг қилганча чолдан навбатдаги ишорани кутади ва шунга қараб яна олға жилади. Сурув бошида итни қоралаб юришга мажбур бўлган кулранг серка гоҳо унга бўйсунгиси келмай, ўнга-сўлга шох ташлаб қолади. Шунда Оққуйруқнинг вазоҳати иблисона тус олиб, улкан серканинг қаршисида кўндаланг туриб олади. Серкани бўйсунушга мажбур этади.

Оққуйруқнинг жуссаси чоғроқ, кучи ўртача, аммо ўта довюрақ. Бир қарашда ҳеч балодан тап тортмайдигандек туюлса-да, ҳамиша вазиятга қараб иш тутади, яъни ақли туфайли балолардан ўзини омон сақлай билади. Дейлик, керак пайтда сурувдаги бошқа итларни ғанимга рўбарў қилиб қўйиб, ўзи бир четда акиллаб, пишанг бериб тураверади. Хуллас, ҳеч қачон таваккал қилмайди. Шундай ит сурувдаги энг катта қора

қўчқор билан ҳеч чиқишолмайди. Кунда бир-икки «жиққамушт» бўлади. Негаки, у яйловда сурувни маълум бир доирада тутиб туришни хуш кўради. Опшоқ думи лип этиб гоҳ у бетда, гоҳ бу бетда пайдо бўлиб қоларкан, бу қилиғи билан қора қўчқорнинг ёмон вашига тегади ва оқибат, у кутилмаганда итга ташланиб қолади. Кураш эса ҳамшиша қора қўчқорнинг ҳолдан тойиши билан якунланади. Ит бу ишни ортиқча ҳаракатларсиз уддалайди.

Эртаси бу ур-сур қайтадан такрорланади. Чолнинг назарида, бу юмуш ғайрати ичига сиғмас итга ёқади-гандек эди. Аслида ҳам шу, Оққуйруқ яйловда том маънода яйрайди. Шундай экан, нечун у бугун кўра эшигига кўндаланг туриб олди?

Ҳануз кўрган туши таъсирида бўлган чол бундан бўлак бир маъно топмоқ истаса-да, ўғлининг зимдан қарашлари боис, ортиқ ҳафсала қилмади. Уйдагиларнинг синчков нигоҳлари эзиб юборадигандек, тезроқ яйловга кетгиси келди. Яйлов эса бўлакча, кенг жой, кенг майдон, киши ҳузур қилади. Айниқса, тушлиқда...

Чол тушликка ҳар гал алоҳида ҳозирлик кўради. Аввалига тошдан ўчоқ ясаб, чой қайнатади. Сўнг белидаги кўш белбоғидан бирини ерга ёйиб, хуржунда борини унга тўқади. Чойни қумфоннинг ўзида дамлайди.

У бу ишларни шу қадар имиллаб бажарадики, насибасини кутиб, теварақлаб ётган итларнинг сабри тугаб, ингилаб юборишади.

Чол эса парво қилмайди. Атай чала тозаланган устихонларни галма-гал итларга ташлаб, ошиқмай тамадди қилади. Агар итлардан бири улоқтирилган суякни ҳаводаёқ илиб олса, завқи келади. Кейинги суяк ҳам ўша итга насиб этади.

Тушлик охирлагач, у хуржунидан дағал бўз халтани олади. Халтада итларга аталган емиш — қотган нон бўлаклари, кирланган қанд ва парвардалар, хуллас, ит ейиши лозим бўлган ҳамма нарса мавжуд. Чол кекира-кекира халтани сал нарига бўшатади-да, жойига қайтиб, қумфонни ёнига тортади. Пиёлага чой қуйиб, тўрт-беш бор қайтаради. Қайноқ чойдан манглайи тер-

лаб, тевааракка ёйилиб юрган сурувга масрур тикилади. Кейин яқинда, назарида, бекорга сўйилган қўйига ачинади. Ўзининг боди феълидан жаҳлланади.

Одати шу, уйига тўртта меҳмон келса, қўй сўйдиради ва сўнг сўйилган қўйига ачиниб юради.

Бу билан чолни хасис дейиш қийин, шунчаки ўта пишиқ у. Аммо бодилиги тутса, анчайин сахийлашиб қолади. Товуқ билан кузатиш мумкин бўлган меҳмонларга ҳам жонлиқ сўйиб юбораверади.

Шунингдек, яна бир феъли — қарз сўраганларга ҳеч қачон йўқ демайди. Кейин ўзидан билиб қайтармагунча қистамайди. Қистамайди-ю, қистагандан баттар қилади, яъниким тили қолиб, қош-қовоғи «сўйлайди». Тагдор-тагдор томоқ қиришлар ила қарздорнинг жонини ўртайди.

У шу қилиқлари билан ўзининг устуворлигини намойиш этгандай бўлади. Ҳар ҳолда шу ҳисни ичдан туяди. Бу эса унга чексиз ҳузур бағишлайди. Ахир кўраси тўла мол, чўнтаги тўла пул ва яна... Чол у ёғини ўйламасликка тиришади. Ўйламасликка урингани сари, ўйлагиси келаётганидан ҳайратланади. Сўнг ўйидан ўтганини биров фаҳмлаб қоладигандек, тевааракка зимдан кўз қирини ташлайди. Нигоҳи қизғиш, кулранг, қорамтир тошлардан пишиқ-пухта қурилган кўра бурчига етгач, бир зумга тўхтайтиди. Лекин узоқ, тикилишдан чўчийди. Нега деганда, неча йилдирки бутун хатти-ҳаракати ўғилларининг назарида. Кўра ёки ҳовлининг бирор ерида узоқроқ тўхталиб қолса, бариси ўша ерга умидвор тикилади. Кўмилган хазина эгасини ўзига чорлайверади, деган гапни эшитишгандан буён шу аҳвол.

Чолнинг бахтига ўғиллари ҳозирча фақат гумонга таянишган, агар аниғини билишса... Гумон боис, улар шаъмадан нарига ўтишмайди. Чол эса ҳануз бир нарсадан ҳайратда, қачон оғзидан гуллаб қўйди экан? Ахир бу ҳақда ҳатто соясига ҳам чурқ этмаган-ку. Унда фарзандлари қаердан хабар топиша қолди экан? Ё ҳаракатлари билан билдириб қўйдимикан? Ундай деса, ҳар кўрага кириб-чиққанда, у ерда тўхтамасликка тиришади. Назарида, фарзандлари эшик-тешиқдан кузатиб тургандек туюлаверади.

Чолнинг ўзига қолса, ўша ерда бир зум тургиси, ер остида ётган хазина кучини бутун вужудида ҳис қилгиси келади. Қолаверса, уни кавлаб олиб, қизғиш, ялтироқ тилла тангаларнинг суратли бўртиқларини бармоқлари билан силаб-сийпагиси, жарангидан маст бўлишни истайди. Бироқ бунинг зоҳирон иложи йўқ. Шунингчун ботинан, яъни хаёлан жиринглатади, кафтларини тўлдириб-тўлдириб, совуриб-совуриб ўйнайди. Аммо хаёл барибир хаёл-да, қониқиш ҳис қилмаган чол оқшомлари кўмилган хазина устига белги сифатида қўйилган кулранг, ялпоқ тош ёнидан нари кетолмай қолади. Тошга аста оёқ қўяди. Шунда аллақандай иссиқ тўлқин ердан товонига, товонидан ичига ўтгандай бўлади. Бундан бутун вужуди сархуш тортиб, шу ҳисда уйга киради. Тўрға ўтиб ёнбошлайди. Дастурхон теварагида қатор тизилишиб ўтирган ўғилларига зимдан назар солади. Қобил ва мўмингина бари.

Чол бу тинч ҳолат замирида пинҳоний нимадир мавжудлигини сезади. Самимийлигига ишонгиси келса-да, ишонолмайди. Наздида, ўғиллари бу ҳолда узоқ туролмайдиган ва бир кун келиб портлайдигандек туюлади.

Нимадан?

Чол ҳар галгидек жавобдан қочади. Ўғилларининг бу қадар яқдиллиги кўнглига қувонч бағишламаётганини ва юраги сиқилаётганини туяди. Шунда шуури қатидан қуйидаги савол бош кўтаради.

Нима керак ўзи менга?

Жавоби эса тайин: шу тобда чолга дастурхондаги емакларни бир зумда супуриб ташлайдиган паҳлавон келбат ўғиллари эмас, ундан-бундан гурунг бериб, оёқларини уқалаб қўядиган ушоққина аёл керак. Оқшомлари чол шуни истайди. Бироқ отани кўришлари билан мўмин тортадиган ўғиллари унинг бу истагига қарши. Қаршилиқни ўзлари қилишмайди, опа-сингиллари орқали амалга оширишади. Чолнинг қизлари ўғилларидек андиша сақлаб туришмайди. Шанғиллашади, йиғлашади ва бир дунё гап орасидан чолнинг аранг англагани шу бўлади; эналари яшаб ўтган хонадонда ўзга аёлнинг бўлишини қизлари сира ис-

ташмас экан. Чолнинг кейинги эътирозлари ғала-ғовур ичида кўмилиб, у бундан бошини кўрпага буркабгина қутулади. Оқибат, кимсасиз хонада у тонгни ёлғиз ва илҳақ қаршилайди. Тонгда сурувни далага ҳайдаркан, итларидан кам қувонмайди.

Бугун эса, мана суюкли ити ҳунар кўрсатиб ўтирибди. Аввал кўра эшигини тўсди, сўнг тўни барига ёпишди. Боз устига, кўрган туши...

Чол таъби тирриқ ҳолда сурув ортидан юрди.

* * *

Чолнинг устига хуржун ортилган кулбет эшаги кўчани тўлдирган сурув ўртасида борарди. Юзлаб тўёқлар остидан кўтарилган сарғиш чанг тонгни эпкинда қишлоқ узра ёйилиб, ҳовлилардан кўтарилаётган кўкиш тутунга қоришиб, кулранг сийрак булут янглиғ бир зум муаллақ туриб қолар ва сўнг тумандек тарқаб кетарди.

Нодир чол сурувга эргашаркан, эшак устидаги хуржунга алоҳида эътибор берганди. Бугун хуржунга кундалик емишнинг акси ўлароқ, бир шўрвалик эт, шунга лойиқ масалиқ солинганди. Одатда, чолнинг кундалик тушлиги шўрвадан қолган, тўғрироғи, қолдирилган яхна эт бўларди. Икки нон орасига бостирилиб, рўмолчага маҳкам тугилган бу емиш чолнинг ҳузурни жони эди. Бугун эса онда-сонда қиладиган қилиғини такрор этмоқчи, яъни тушликка шўрва осмоқчи эди. Шу боис, боя сурув ортидан жўнай-жўнай, бекорга келинига саволомуз тикилмаган, унинг, айтганларингизни солдим, деган жавобидан қониқиб, ҳалитдан тушликни ўйламоқда эди.

Чол яйловда жўраси Эрали чавандознинг суҳбатини соғинган кезларидагина қозон осарди. Масалиқ ундан, қозони Эрали чавандоздан. Боз устига, Эрали чавандоз оз-оздан олиб туради. Гоҳида чол ҳам унга шерик бўлади. Тушлик баҳонасида икки жўра мириқиб-мириқиб гурунглашади.

Эрали чавандоз ҳамиша чолнинг кўнглига қарайди, эркалигини кўтаради. Энг муҳими, дардлари бир — иккиси ҳам бева. Чол азалдан димоғи хиёл балаңд кимсани яқинига йўлатмайди. Жўраси эса, ҳамиша унга пой-патак.

Кеча оқшом яйловдан қайтаётиб, эртан чиқмай-мизми, деган. Жўраси рози бўлган. Чол бугунги тадорикни кечаёқ келинига тайинлаб қўйган. Шунинг учун унинг кўзлари эшак устидаги хуржундан чоғроқ тепаликда қўнқайган кулбага кўчди. Нигоҳи неварасини кўтариб турган Эрали чавандозга тушди.

Нечун?

Ҳали бормайман деса-я бу касофат!

Худди кутганидек бўлди.

Эрали чавандоз неварасини ерга қўйиб, яғир латтага ўралган қозонни қўлига оларкан, пастга эна-эна, овоз берди.

— Тушга қолмай етиб бораман мен.

Чол сабабини сўрашга улгурмай, у зич келаётган сурувни оралаб ўтди-да, эшакка яқинлашди. Қўлидаги қозонни хуржунга жойлади.

— Бачалар Оқтошга кетишган, — деди сўнг шаниллаб. — Неварага қараб ўтирибман.

— Тушгача етиб келишармикан уларинг? — Чол норози чимирилди. — Оқтошинг ким қаерда.

— Етишмаса, қўни-қўшни бор, айтарман, тайинларман бирортасига. Қараб туришар ахир.

Чол жўрасининг боролмаслигини ичдан сезди. Неварасига қараган куни Эрали чавандоз уйдан бир одим нари жилолмайди. Аммо чиқмаган жондан умид дегандай, балки бориб қолар, яримтасини қўлтиқлаб.

— Қайда бўласан? — шундай дея Эрали чавандоз шўхчан кўз қисди. — Анову зормандани ўзим олиб бораман. Қайдан топаман сени?

— Юқорисойга ўрласам керак.

— Тайинли жойингни айт-да ахир.

— Излаб топарсан... — Чол бу гапни ҳардамхаёл тарзда айтди.

— Дарров хафаям бўлдингми?

— Хафа бўлиб ўлибманми, бор, неварангга қара!

— Айтдим-ку, тушга қолмай етиб бораман деб.

— Хай... — Нодир чол борар манзилени чамалагандай, теваракка разм соларкан, бот, хай, деди.

Чолнинг борар яйлови кўп.

У деярли ҳар куни яйлов танлайди. Айрим чўпонларга ўхшаб бир жойга танда қўймайди. Ҳозир ҳам

жўрасининг боролмаслигини билгани боис, Юқорисой деди. Аслида бутун Юқорисойни кўзламаган. Негаки, Юқорисойда ҳоли ўтирмақ қийин. Тошўчоққа ўт ёқиши билан отини диконглатиб ё ўрмон қоровули, ё қўшни сурув чўпони пайдо бўлади. Баҳона — тўрт овиз гурунг. Гурунг дея келишиб, қозонини ялаб, дастурхонини қоқлаб кетишади. Шунинг учун у бутун Ялангошни танлаганди.

Ялангош қўриқхона биқинида. Номига номуносиб ҳолда ғоят сўлим маскан. Юқоридан ўйноқлаб тушиб, пастда тин олиб оқадиган сойидан йил ўн икки ой сув аримайди. Чортарафдаги катта-кичик булоқлар суви ҳам шу сойга келиб қўшилади. Унда нечун бундай номланган, бу ёлғиз худога аён.

Чол бутун Ялангошга кираверишдаги жилға бўйига қозон осиб, тол тагига жой қилмоқчи ва Эрали чавандознинг суҳбатини олмоқчи эди. Чавандоз азалдан гурунгга уста одам, бир гапга тушса, тўхтатмоқ қийин. Айниқса, озгина ичса, суҳбати янада ширин тортади.

Нодир чол ҳар гал унинг суҳбатини тингларкан, жўрасининг чўккан елкаларига, озгин юзи-ю яғир энгил-бошига зимдан-зимдан разм солади. Дўстининг аҳволига ичи ачишган ҳолда, ўзининг орасталигидан, бардамлигидан суюнади, керак бўлса дамимда ош пишираман, деб ўйлайди.

Баъзан шуни айтиб мақтангиси келади.

— Сенда давлат бор-да, Нодирвой, — дейди дўсти унинг мақтанишларига зигирча эътибор бермай. — Эмасам, мендан пеш жойинг йўқ. Қўлингда давлатинг борки, ўғилларинг мўмин, қизларинг ювош. Сондан чиққин, кўраман шунда ҳолингни. Шунингчун сондан чиқа кўрма, то ўлгунигча жиловни қўлдан қўйма.

Чол жўрасининг ҳақлигини ҳис этиб, тилини тишлайди. Ғийбат истаб, чуқур сўлиш олади. Аммо Эрали чавандоз бунга изн бермайди, қай бир замонларда юз берган бирор ҳангомани эслаб, сўзда давом этади. Чолни кулдириб, ўзи ҳам қаҳ-қаҳ отади. Шунга қарамай, чол дилига тугулиб қолган ҳасратни тилига чиқармай қолмайди, гурунг орасида дейдики, қизларим сен айтганча ювош эмас, ёмон улар. Эрали чавандоз бепарво

қўл силтайди, сочи узундан ниманиям кутиш мумкин, жўра, мендаям иккитаси бор, ҳар келишганда улим билан жанжаллашиб, дилимни хуфтон қилиб кетишадди.

Нодир чол ҳануз йўлига кўндаланг турганча, ҳали-замон етиб боришини билдираётган жўрасининг озғин чехрасига боқаркан, бир хаёли тунда кўрган тушининг таъбирини сўрамоқ истади. Бироқ бу борада ундан дурустроқ маслаҳат чиқишига ишонмади. Чолни ўпкаланди дея гумон қилган чавандоз эса, ҳадемай изингдан етиб бораман, дейишини қўймасди.

Чол жўрасини кўча ўртасида қолдириб, йўлида давом этаркан, кўнгли суҳбатдош кўмсаётганини пайқайди ва шунда дилига яқин бошқа дардқаши йўқлигидан ажабланди. Тавба, теварагинг тўла одаму, лекин дурустроқ кўнгли ёраринг йўқ... Шунда у Эрали чавандознинг ҳов бир гурунгда айтган гапларини эслади. Ўшанда чавандоз не бир ҳасратда деганди: «Одамзод барибир ёлғиз экан, улинг бўлсин, қизинг бўлсин, сен барибир ёлғиз экансан. Бурда нонингга шерик бор, лекин дардингга эш бўладиган йўқ экан...» Жўрасининг ўша вақтдаги гапларига эътибор бермаган одам, кеча тунда шунга яқин ҳолатни ҳис этди. Ярим тунда бели сирқираб, у оғриган ерини силатмоқ истади. Аммо кимга? Ўғилларигами? Умрида ҳатто оёғини уқалатмаган. Келинларигами? Ўйлашнинг ўзи уят. Қизларигами? Улар бирор йиғин-пиғинига қўзи зарур бўлиб қолсагина қорасини кўрсатишади. Тўнг бўлса-да, раҳматли кампири тузук эди. Силарди-сийпарди, ишқилиб кўнглига чироқ ёқарди. Аммо у шўрлик ҳам кейинги пайтларда невараларидан ортмай қолганди. Ўғилларининг болалари етмаганидай, дам-бадам қизлари ҳам уйларига олиб кетар, чол эса ўн бир болорли ҳайҳотдек меҳмонхонада ёлғиз қолаверарди. Ақли бу ҳолга бўйсунса-да, кўнгли ҳаминша исён кўтарарди. Бироқ чолнинг интиқликка йўғрилган бу исёнлари тўнг кампирининг «уят» деган тушунчаси қаршисида кунпаякун бўларди. Бир этак невараларига ўралашиб қолган кампири чолнинг соғинчларини тушунмас, кўнглинигина эмас, ўрнини ҳам бўлак қилиб олганди.

Кеча тунда эса тўнг кампирини эмас, ўзга аёлни ўйлади. Унинг илиқ ва дағал кафтларини қўмсади. Юраги тошиб, ярим тунда ҳовлига чиқаркан, юлдуз тўла осмон остида ўзини ёлғиз, жуда ёлғиз ҳис этди. Итлари ҳамроҳлигида қўрани айланаркан, яна ўша жойда тик қотганини сезмай қолди. Қизик, оёғи остида бир дунё бойлик, у эса ёлғиз. Қишлоқнинг тенг ярми хеш-ақрабо-ю, бедор кўнглига таскин берувчи кимса йўқ.

Чол қўра бурчида узоқ ҳаялламай, яна юришда давом этаркан, хатги-ҳаракатларини биров кузатаётгандек, қоронғи деразаларга хавотирли боқади. Кейин бу ўйи ўзига эриш туюлиб, навбатдаги айланишда атай ўша ерда тўхтади. Ер остидан тўлқин уриб келаётган ўша таниш тафтни бутун вужудида туярган, кўзларини бир зумга юмади. Ва ойсиз тунда қорайиб турган тоғлардек боқий ҳис этади ўзини.

Боқийлик!

Бу туйғу қачон пайдо бўлди унда? Азалдан бормиди, ё кейин юзага келдими? Чол буни аниқ эслаёлмайди. Хазинани қора кунга асраб, унинг тафтида «исиниш» билангина чекланиб келаркан, бу туйғу ҳамини қалбини оловлантириб, беқиёс бир куч ато этганини яхши англайди. Аммо қачондан буён? Билган бирдан-бир нарсаси, ўша қора кунни яқинлаштирмаслик учун чорвага ружу қўйгани. Худо чорвасига барака бериб, ўша мавҳум қора кунни узоқлаштирса узоқлаштирдик, сира яқин келтирмади. Сирасини айтганда, яқин келтирмаслик учун ўзи ҳам тиш-тирноғи билан тирмашди. Аммо ўша қора кун кейин ҳам мавҳумлигича қолди. Шакл-шамойили қанақа, не ҳолатда келади у, бари номаълум эди. Шунга қарамай, чол ундан жуда кўрқарди. Чорвамни кўпайтирсам, тиллоларимни болаларимга бўлиб бераман, ҳеч нарсадан зорикмайди кейин, деб ўйларди. У пайтда болалари ёш эди, бари бир-биридан суюкли, на отанинг ўйи билан, на унинг тиллоси билан ишлари бор эди. Бу орада улар улғайди, отанинг чорваси кўпайди. Лекин у хазинанинг ҳидини чиқармоққа ошиқмади. Нега деганда, энди болалари илгариги маъсум гўдаклар эмас, нигоҳлари қаттиқ, қарашларида очкўзлик ва таъма-

гирликка ўхшаш нимадир мавжуд кап-катта кишилар эди. «Бой ота»ни «эритиш» илинжида сассиз эврилишарди. Бунга сари ота баттар «муз»лар, ҳов бирда тасодифан қулоғига чалинган гапни ҳеч унутолмасди.

«Бобой тўқишган ерни кавлаб кўриш керак...»

«Тўқишиб ўладиган ерини-чи?»

Қаҳқаҳага қоришиқ бу гаплар ташқарига тошиб чиққанда, чол ҳовлида тунги қишлоқ манзарасини томоша қилган кўйи, масрур ўтирарди. Уйига меҳмон келган ва қозон тўлиб эт қайнаган оқшомларни яхши кўрарди у. Меҳмонхонага кириб-чиқаётган ўғиллари ва гулхан ёруғида чопқиллашиб юрган невараларига қараб тўймасди. Бир кун келиб кутилмаган ҳадя билан барини донг қолдиришини ўйлаб суюнарди. Буни қарангки, тилло тангалару зебигардонларнинг сонини аниқ билмасди-ю, лекин кўплигини, ўғил-қизларига етиб ортишини яхши биларди. Бир ота бўлса шунча бўлади-да, дея ич-ичидан тантиқланарди.

Ҳовлида сархуш ўтирган ота гапдан ҳам кўра, оҳангдан, беписандликдан оғринди. Ичкаридагилар тирик одам ҳақида эмас, кўҳна, кераксиз бир буюм тўғри-сида сўзлашаётгандек тутарди ўзларини. Бўлаётган бу гап-сўзларда маълум даражада адоват ҳам бор эди.

«Яшириб, гўрига олиб кетадими, билмадим».

«Дангал сўраш керак унда».

«Йўқ» деб турса, нимаям қила оласан».

«Мажбур қилсак-чи?»

«Мажбур қилиб бўлмайди, алдаш керак».

«Унда билмадим, эрта бир кун тоғу-тошда пақ этиб ўлиб берса, ҳамманг қуруқ қоласан кейин».

«Нафасингни иссиқ қил, умидимиз катта ҳали...»

«Э, чолда тилло нима қилади. Ундан кўра ароқдан куйсанг-чи!»

Бу гаплардан қалби музлаган чол, ўз қадрини англаб етгандай бўлди. Эрта бир кун ўлар бўлсам, тузукроқ куюнишмайдиам булар, деб ўйлади. Шу куни меҳнатигина қадрли эканлигини, ўзи эса ёшини яшаб бўлган кексаларга хос юзаки эҳтиромгагина сазоворлигини сезгач, бирдан ўзини қариб-чуриб қолгандек ҳис қилди. Ҳазинасини гўнгдан, кўра тўла молини эса тезакдан фарқи қолмади. Ҳолбуки, бир неча сония

бурун улар қалбига нур ва куч бағишлаб турарди. Демак, ўзини қанчалик бардам ҳис этмасин, хешлари ва фарзандлари назарида ошини ошаб бўлган бир қария экан.

Аммо бу қариянинг тилласи бор эди. Агар ундан ажралса, жўраси Эрали чавандоздан фарқи қолмайди. Бу ўй чолнинг кўнглида ҳадик аралаш адоватни туғдирди. Гумонга шунча, анигини билишса, еб-ютуб қўйишса керак булар мени, деган хаёлга бораркан, ҳовлида узоқ ўралашмасликни одат қилди. Ҳовлида ҳаяллаброқ қолса, келини илондек авраб, бор сирини билиб оладигандек эди. Шу-шу чол уйдагиларнинг ҳар бир қарашидан ҳадикланар, яйловда эса ўзини воят эркин ва бахтиёр ҳис қиларди.

Чолнинг бодилиги туфайли сўйиладиган қўйларга келсак, ўғилларининг пишиқлиги ва хасислигига қарши билдирилган бир исён эди бу. Чолга энг ёқмагани, ўғилларининг одамларни ўсимлик каби навларга ажратишлари эди. Обруйи ва мансабига қараб муомала қилишлари эди. У ўзига қарашли қўйлардан бирини сўйдираркан, елкалари тиришиб, манглайлари буришиб турган ўғилларининг енгил тортишларидан миёнида кулади. Ўнта бўлсанг-да, барингни боқишга қувватим етади, сенлар у, чиқим деса тиззаларинг қалтирайди, дегандай виқорли илжаяди. Шу йўсинда ўзининг устуворлигини намойиш этади.

У кўчани тўлдирган суруви ортидан хаёлчан одимларкан, чап кифти тўсатдан увишганини сезди. Буни у тунда ноқулай ётганликка йўйди.

— Давлатманд одамнинг буйтиб пиёда юришларини қаранг!

Чол чўчиб, ёнига ўтирилди. Кўча четидаги узун хола устида қатор тизилишиб ўтирган тўрт-беш бекорчи чолни кўрди. Гап отгани умри бўйи отдан тушмай, эндиликда жағига суяниб қолган Соғинди чўтир эди. Соғинди чўтир Нодир чолга ошкора ҳасад билан қарайди. Буни яшириб ҳам ўтирмайди. Қишлоқда фақат угина хазина ҳақидаги миш-мишларга ишонмайди: «Бе-е, унда хазина нима қилади, — дейди. — Бойлиги чорвадан. Аммо-лекин чорванинг тилини яхши билади. Эгиз туғмайдиган совлиги йўқ. Бунинг суру-

вини сел ҳам оқизмайди, жондорам тортиб кетмайди. Биз у, тўртта қўй қилсак, ё селга оқизамиз, ё жондорга олдирамиз. Буникини балоям урмайди...»

Хода устидаги бу чоллар мана шу тарзда ўтганнинг ўроғини, қайтганнинг кетмонини олиб, обдон гапга тўйинишгач, уй-уйларига тарқалишади. Бекорчиликдан кампирлари билан жиғиллашади. Икки бетга сочилган қишлоқ уйлари бир-биридан узоқ тушган бўлсада, бирор сирни яширмақ мушкул. Ҳамма нарса қафтдагидек кўзга ташланиб туради. Шунинг учунми, қишлоқ аҳли бақир-чақирдан андиша қилмайди. Айниқса, Соғинди чўтирга ўхшаганлар. Кампири эса ўзидан баттар. Бир шанғиллаб берса, одам қолиб, ҳатто итлар думини қисиб қочади. Мана шунақа пайтларда Нодир чол тўнг кампирнинг яхшилигини ўйлаб кетади. Яхшилиги-камгаплиги эди. Айни шу камгаплигидан чол кўп куярди. Аёлидан сирли навозишлар кутарди. Фарзандлари ёшлигида, аёли, қайнота-қайнона олдида уят бўлади, дея туйғуларига эрк бермади. Болалари улғайишгач эса, невараларидан ортмади. Кейин эса, бутунлай бу дунёни тарк этиб, чолни ёлғиз қолдириб кетди.

Чолнинг ҳислари эрқаланмай қолаверди.

У хаёл билан бўлиб, сурув Ялангтош қолиб, Кўқдарга томонга қайрилганини сезмай қолди. Бунда Оққуйруқни айблаб бўлмасди. Табиий, ит ҳар айро йўлда тўхтаб, ортига ўтирилган ва чолдан садо чиқмагач, одатдагидек йўлида давом этган.

Чол изига қайтгиси келмади. Боз устига, бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Сурувни қаерда боқдинг, нима фарқи бор, барибир Эрали чавандоз келмайди.

У Кўқдаранинг ноқулайлигини, эндиликда сурувни Исмсиздарага ёйишдан бўлак иложи қолмаганини ўйларкан, андак ўзидан норозиланди, итини янган бўлди. Жаҳлини эшагидан олди.

Чол одати бўйича, қишлоқдан чиқиши билан эшагига миниб олганди.

* * *

Сурувдан элик-олтмиш одим олдинда бир маромда йўртиб бораётган Оққуйруқ кўринишда киши ҳавас қиладиган ит эмасди. Анчайин беўхшов. Тумшуғи този

итларникидай чўзинчоқ, тиф тегмаган узун қулоқлари шалпайган, диккайган ярим қаричча қуйруғи оппоқ, танаси кесак рангидаги хунук ит эди.

Неваралари кучукваччалигида алақаердан топиб келишганда, худди шу ҳолатда эди у, яъни аввалги эгаси думини кесиб, қулоқларига тегмаганди. Чол эса, эрта-индин кесарман, дея ортиқ ҳафсала қилмаган. Очиғи урғочилиги боис, у чолнинг кўнглига унчалик ўтиришмаганди. Оққуйруқ эса, болаларга эмас, айнан чолга меҳр қўйди. Сурувга эргашишни одат қилди. Итнинг ақли ва фаросати балодайлигини чол кейин-кейин пайқади. Қулоғи эса шу созда кесувсиз қолди.

Оққуйруқ сурувдан йилда бир, яъни болалаган вақтлардагина қолади. Шунда ҳам сурувни қишлоқдан чиқаверишдаги сой буйигача кузатиб келади-да, сўнг болалари томон ошиқади.

Унинг болалари узоқ туриб қолмайди, тетапоя бўлишлари билан одамлар олиб кетишади. Сурувдаги Тўрткўз унинг ўтган йилги боласи. Онасидек зийрак чиқмади, шунингдек, айтарли даражада бақувват ҳам эмас, лекин сурувга ярайди.

Оққуйруқнинг ақли ҳар қандай кучли бўрибосарнинг қудратидан устиворлигини чол ҳаётда кўп бор синаган. Энг муҳими, у ажойиб дастёр, сурувни ҳам эплайди, ора-сира чолга эркаланиб кетишга ҳам улғуради. Ёмон феъли — тунда жағи тинмаслиги. Қўрани гир айланиб акиллагани акиллаган. Баъзан ўғиллари, йўқотинг бунингизни, тунда уйқу бермайди, деб нолиб қолишади. Чол эса истехзоли жилмайиб дейди: «Қизим қаторида бу менга. Тўрт эмас, беш қизим бор менинг. Шунга қараб муомала қилаверинглар...»

У қизларидан норозиланган пайтларда шундай дейди. Мана шу тарзда бошлаб ўчини олади. Бу гапни эшитган қизларининг фигони кўкка ўрлайди: «Энамиз ўлди-ю, отамиз айниди...» деганга ўхшаш гаплар қилишади.

Сурув измини Оққуйруқнинг зиммасига юклаб қўйган чол қўйларнинг оёғига қараб, имиллаб ҳаракатланаётган эшағи устида ярим мудроқ ҳолда бораркан, чуқур хўрсиниб, тевааракка лоқайд назар ташлайди. Бу вақтга келиб, у кўрган тушини унутган, су-

рув эса анча ичкарилаб, икки ёнда Кўқдаранинг ба-
ҳайбат қоялари савлат тўкиб турарди. Ялонғоч қоялар-
нинг совуқ ҳайбатини демаса, дара ўзани жуда гўзал
эди. Дўмбайган катта-кичик харсанглар турли бутал-
лар билан ўзига хос уйғунлик касб этиб, ёввойи ман-
зарани янада бўрттириб кўрсатар, буталар орасига син-
гиб, тошлар ортида кўздан йўқолиб, сўнг яна тўсатдан
пайдо бўладиган илонизи сўқмоқлар эса бу манзарага
сирли тус бериб, кишини ўзига чорлаётгандек тую-
ларди.

Бироқ чол бу гўзалликни пайқамас, уни табиат-
нинг чиройи эмас, ўт-ўланларнинг мўл-камлиги кўпроқ
қизиқтирарди. Жойларга нисбатан муносабати ҳам
шунга яраша — «яхши ўтлоқ», «ёмон ўтлоқ». Шундан
бошқаси билан иши йўқ унинг.

У қора тортган Исмсиздара эса «яхши ўтлоқ» ма-
қомига эга эди. Табиатнинг фаройиб мўъжизаси ҳисоб-
ланмиш бу маскан кунботишда тик қоялар билан, кун-
чиқишда эса арчазор қиялик билан қуршалган. Ора-
лик, яъни кенглик ҳайратли даражада теп-текис эди.
Қор тушмагунча чоғроқ бу водийдан тизза бўйи ўт-
ўлан аримайди. Водийга икки йўналишдан — кунбо-
тишдаги қоялар оралиғидаги қўшарава сиварли тор
йўлақдан ва Кўқдара орқалигина кириш мумкин. Бу
ерга Нодир чолдан ўзга кимса сурувини ҳайдаб кел-
майди. Чол ҳам кўпда келавермайди — ойда икки-уч
бор. Қолган пайт ўрмон қоровулларининг ғашига те-
гиб, Ялангтош, Яшилсой, Юқорисой, Қичқирди, Эгри-
сой томонларда боқади қўйини.

Исмсиздарада каттагина булоқ бор. Булоқдан икки
юз метрлар нарида тошдан тикланган кўрғон қадр
ро-стлаган. Томи бутунлай ўпирилиб, қалин деворлари
кемтик ҳолга келиб қолган бу хароба яшил водийга
сира ярашмас, кўнгилга аланечук ғашлик соларди.

Чол кўрғонга яқин бормай, ҳар сафар берида, бу-
лоқ бўйига кўнади. Арчазорга тескари тушган вайро-
на кўзига азбаройи ёмон кўринганидан, уни қурган-
ларни ичида яниб кўяди. Шунга қарамай, кўрғон то-
монга қараб ўтиришга мажбур. Негаки, сурув шу то-
монда, арчазордан чиққан бирор ёввойи жондор ку-
тилмаганда қўйларга ҳамла қилиб қолиши мумкин. Ит-

лар минг сергак бўлгани билан, чўпон зоти ҳамиша ҳушёр турмоғи шарт.

Кўз ўнгида турган қўрғон чолда ҳамиша тушкунлик кайфиятини уйғотади. Назарида, ундан ўлим ҳиди келаётгандек туюлади. Шунда у тирикликнинг муваққатлигини теран ҳис этиб, барча уринишларининг беҳудалигини, минг чиранмасин бир кун келиб мана шу чордевордек нурашини, нурабгина қолмай, тупроққа қоришиб кетишини ўйлайди. Ўзини совуқ ер қаърида ҳис этиши билан чол хазинасининг ташвишини қила бошлайди. Наҳотки, ҳаммаси савил қолса, ҳаяллатмай ишлатмоқ керак. Бироқ нимасига етказолмаяпти-ю, майдаласа уни.

У шу хаёлда қўрғондан кўз узиб, теваракка хомуш разм соларкан, бутунлай ўзга манзарани — юксак қорли чўққиларни, қияликка тирмашган ям-яшил арчаларни, эпкинда эркаланиб оҳиста силкинаётган майсаларни, номини ўзи ҳам билмайдиган турфа чечакларни, ёйилган сурувни, ғайрати ичига сиғмай югургилаб юрган Оққуйруқни кўради. Тирикликнинг қудратли кучини бутун вужудида ҳис қилгандек бўлади. Бояги нохуш хаёллар қаёққадир изсиз йўқолиб, юрагида яшаш иштиёқи уйғонади. Ер остида кўмиғлик ётган хазинасининг тақдири ортиқ уни ташвишлантирмай қўяди. Ўлим тушунчаси узоқ-узоқларга чекиниб, ўзини барҳаётдек сеза бошлайди. Ора-сира арчазор томонга ёйилган сурувга назар соларкан, қўрғонга эътибор бермасликка тиришади.

Чол эшаги устида мудранқираб бораркан, дарани тўлдирган қўйларига қараб суюнгиси келди. Аниқроғи, суюнмоққа баҳона қидирди. Тонгданоқ юрагини чўллаган рашлик боисини изларкан, жўялироқ сабаб тополмагач, ажабланди. Тунда кўрган тушини паққос унутган, ўйлай-ўйлай топгани Эрали чавандознинг бутун келолмаслиги бўлди. Бу эса хомушланишга арзимасди. Натижада, кайфияти ўз-ўзидан чолланиб, негадир миниб келаётган эшаги кўзига яхши кўриниб кетди. От мининг, эшак сизга ярашмайди, дейдиган ўғиллари устидан ўзича кулган бўлди. Нега деганда, эшаги ҳар қандай отдан аъло. Устига исталганча юк ортиб, қишлоққа қўйиб юборилса бўлди, оғишмай, адашмай ўзи

уйни топиб боради. Чол буни кўп синаган. Ўғиллари эса уни эшақда юришидан номус қилишади. Ота пинак бузмайди: «Бизга шуниси дуруст, — дейди юзига тепчиган табассумини мийиғи қатига яширишга уриниб. — Камбағалга эшақ ҳам бўлаверади». У «камбағал» сўзига алоҳида урғу бераркан, беихтиёр қўра тарафга кўз қирини ташлаб қўяди. Ўғилларини эса қўра тўла молдан кўра, гумон кўпроқ қизиқтиради. Гумон ҳар бирининг шуурида маълум бир аниқлик касб этиб, чолнинг хазинаси бор, деган ишончини туғдирган бўлсада, аммо буни чол эътироф этмагунча гумон гумонлигича қолаверишидан уларнинг дили хира тортади. Чолдан сўраб-суриштиришдан наф йўқлиги сабаб, ўзларини тийишади. Аммо пойлашади, бамисоли қузғундай пойлашади.

Бу ҳолатни чол касалланиб ётган кезлари кўпроқ ҳис қилади. Теварагини қуршаган фарзандлари нигоҳида меҳр ва умид, ростлик ва риёкорликни илғаб ётаркан, бир ўйи сирни ошкор этмоқ истайди. Аммо оқибатидан чўчийди. Тилланинг жодуси борлигини, асирга айланган кишини девона қилиб қўйишини яхши билади. Чолнинг бор ҳадиги шундан.

Бу қадар катта бойликка эга бўлмоқ учун киши маълум бир муддат вақт синовидан ўтмоғи ва ўзини босиб олмоғи лозим. Бу энди чолнинг тажрибаси эмас, хазинанинг асл эгаси Норқўзи полвоннинг ўғити. Унинг нечоғли ҳақлигини Нодир чол ўз бошидан кечирган, яъни хазинага эга бўлган йили ичи қизиб, юраги ҳап-риқиб, бўларича бўлган. Тиллони сарфлаб, бирдан бойиб кетиши одамларда шубҳа туғдиришидан қўрқиб, чорвага ружу қўйган. Буни қарангки, хазина бу ёқда қолиб, чол чорвадан наф топди. Бири икки, иккиси тўрт эмас, ўн бўлди. Тилласини ушатмоққа эҳтиёж қолмади.

Оқибат, чорва уни қишлоқдан айирди, тоғу-тошга маҳкам боғлаб қўйди.

Чол тиллоларни уч бор уч жойга қайта кўмди. Охирги кўмган жойи қўра деворининг таги, кулранг харсанг ости бўлди. Уч бор ҳам тиллоларни кўлларида хотиржам тутолмаган. Қалтираган. Тиллонинг сирли кучини сезган, соғ одамни ақлдан оздиришини ҳис қилган.

Бир кун келиб бу сирни очмоғи тайинлигини у яхши англайди. Аммо бу кун қачон келишини ўзи ҳам билмайди. Билгани, ҳозирча бунга зирчча ҳожат йўқлиги. Ўғилларининг бари уйли-жойли, топиш-тутишлари яхши... Боз устига, суруви йил сайин кўпайса кўпайяптики, сира камаймаяпти...

Гоҳида чол куфр хаёлларга боради. Қани энди, сурувини сел оқизиб кетса-ю, алаmidан хазинани кавласа, яъни шунга куч топса. Аммо у бу нохуш хаёлларни миясидан тез қувлайди. Кўксига туфлайди. Сурувни сел олса, ўлиб қолсам керак, деб ўйлайди. Буни қарангки, бировларнинг тўрттагина қўйига «кўз олайтирган» сел унинг сурувига даҳл қилмайди. Шунингчун тенгқурлари, сиз Хизрга йўлиққансиз, дейди. Чол эса Хизрга йўлиққанини ҳеч эслаёлмайди. Ўтган кунларига назар ташлаб, чеки-чегарасиз меҳнатнигина кўради: сирни сақлай деб роса меҳнат қилибди, баҳонада обдон чорванинг тилини ўрганибди.

Бор гап шу.

Нодир чол дара тубидаги харсангтош ва буталар оралаб ўтган эгри-бутри сўқмоқлар бўйлаб қатор тизилишиб бораётган қўйларига хушнуд боқаркан, эшагига жойлашиброқ ўтирди. Қўлидаги халачўп учини тўқим бошига тираб, унга кафти ва ўмгани билан сунди. Сурувнинг оёғига қараб юрилса шу — кишини уйқу босади. Агар тагингдаги эшак беҳос ҳуркитилмаса, шу созда ҳатто мизғимоқ мумкин.

* * *

Сурув боши Исмсиздара оғзига етгач, кун анча исиб қолганди. Аммо бу ҳарорат девордек тик қоялар кўланкасига чўлганган Кўқдара тубида сезилмас, зах ҳаводан толиққан чол беихтиёр қуёшга интилмоқда эди. Қуёшга эса нурга чўмилган Исмсиздарадагина етишмоқ мумкин эди.

Исмсиздара Кўқдаранинг давомидек туюлса-да, уларни арчазор қиялик ажратиб туради. Кўқдара сўлга хиёл қайрилишдаги юксак қоя билан якунланади. Билмаган одам қояга манглай уриб, изига қайтади. Билган киши эса ҳеч иккиланмай ўнг ёндаги бутазор қияликка тирмашади ва бир оздан сўнг Исмсиздара рўпара-

сидан чиқади. Қияликдаги қуюқ буталар ингичка сўқ-моқларни бағрига яширса-да, тажрибакор нигоҳ уни тез илғайди. Ушбу қиялик Исмсиздара оғзи ҳисобланади. Халқ орасида у «Қопоғзи» деб юритилади. Кўксини йиллар шамоли тилимлаган Кўқдаранинг бир тусдаги тик ва яланғоч қояларидан зериккан киши тўсатдан қаршисида юз очган ям-яшил манзарадан лол туриб қолиши тайин. Бу камдек, димоққа қуёшда қизиган арча ва майса ҳиди гуп этиб урилгандек туюлади. Қисқаси, Исмсиздаранинг ўз бўйи, ўз чиройи бор. Бу ерда тоғнинг бошқа ерларида ўсмайдиган ноёб чечаклар ҳам учрайди. Ўт-ўлан эса, юқорида таъкидлаганимиздек, ҳамиша тизза бўйи. Шунингдек, қўриқхона қоровулларининг ташрифи жуда кам. Келганда ҳам, кўз таниш эмасми, чолга кўп тирғалишмайди, бошқа кела кўрманг, дея ҳар гал ваъдасини олиб кетишади.

Бир қарашда водийнинг яшил туси олисдаги қояларнинг заъфарон рангини ютиб юборгандек туюлади. Дастлабки ҳолат бу. Салдан сўнг ранглар алоҳидалик касб этиб, яшил «туман» қаъридан қўнғиртоб қоялар ва чол ёмон кўрадиган тошқўрғон вайронаси аста қалқиб чиқади. Қўрғон, бир зумга бўлса-да, киши диққатини ўзига жалб этиб, водий гўзаллигини теранроқ ҳис қилмоқдан нигоҳни чалғитади. Кўнгилда ноҳуш туйғуларни туғдиради.

Чолни эса гўзаллик эмас, водий саҳнини кўрпадай буркаб ётган ўт-ўлан кўпроқ қизиқтиради. Шунга қарамай, бутазор тепаликка кўтарилиши билан қаршисида юз кўрсатадиган гўзал манзара уни бефарқ қолдирмайди. Аммо ёмон одати, муваққат гўзалликдан ҳамиша муқимлик қидиради. Муқим бўлмаган барча нарсанинг зиғирча қадри йўқ унга. Яхши биладики, ҳозир кўзини яшнатаётган бу гўзал манзара муваққат — кузнинг ўрталарига етмай заволга юз тутади. Дарани қалин қор босиб, бу томонларга келмоқнинг иложи қолмайди.

Шунинг учун ҳам чолнинг теваракка бир зумга чалғиган нигоҳи яна сурувга қадалади. Қўйларини ўт чимдишларини берилиб кузатаркан, роҳатга ўхшаш ниманидир туяди. Шунинг билан хаёлини хиёлгина булган фусункорликни унутади.

— Сенга нима бўлди бутун ўзи, а?!

Эшак устидан хуржунни олиб, булоқ томон юрган чол Оққуйруқнинг безовталанишидан бот ажабланди. Доимо сурувни тевараклаб, тинимсиз чопқиллаб юрадиган ит бу сафар одатий юмушига ошиқмай, тагин чолнинг оёқлари остида ўралашмоқда эди. Ўз навба-тида, сурувни ҳам унутмас, шалпангқулоқларини кул-гули даражада диккайтирганча, арчазор қиялик томон қараб-қараб қўяр, ҳатто икки бор қўрғонгача югуриб бориб келди.

Сурувни Исмсиздарагача дуппа-дуруст бошлаб келган бу итга яна нима жин тегди экан?

— Тур йўқол!

Оққуйруқ кетмади. Қунишди, норозиланиб ириллади.

Чол қўлидаги хуржунни ерга қўяркан, чап кўкси остида кучли оғриқ қўзғолганини сезди. Аммо «оҳ» деганча бўлмай, оғриқ яна изсиз йўқолди. Таниш бу оғриқ уни анчадан бери безовта қилиб келарди, яъни ҳозиргидек санчиб ўтиб кетарди. Шу сабаб, бу сафар ҳам эътибор бериб ўтирмади. Фақат чап елкасининг андак увишиб туриши сал гашига тегмоқда эди.

У қаддини ростлаб, тўни остидан қўл юбориб, елкасини сийпаларкан, оғриқ ўзидан илк бор нишона берган кунни эслади.

Ўшанда ҳам оғриқ худди ҳозиргидек бўлган. Аммо ҳаяжон заптига олгани боис, нафақат кўксидаги оғриқни, балки шилинган, тилинган тирсагига босилган малҳамнинг жизиллатиб ачиштиришини ҳам сезмагандек эди. Бақрайган кўзлари аёлга тикилганча қолган, шу пайтгача пайқамаганидан ажабланарди.

Кўраркану, сезмас экан!

Аёл нималардир деди, нималарнидир уқтирди, қани энди бирор гапини уққан бўлса. Анчадан буён аёл қўли тегмаган вужуди қалтираган, титраган ва шу лаҳзада жамики нарсани унутган. Гўё аёл минг йиллардан буён тирсаги билан оворадек, атроф борлиқни тамомила эсидан чиқарган.

— Синмабди, териси шилинибди. Тезда битиб кетади.

У бу гапни узоқдан эшитади. Нимани синмаганини тезда фаҳмлай қолмайди. Аёлга ҳайрон тикилади. Нигоҳини тутмоққа интилади. Аёл унинг қарашига эътибор бермайди. Чимирилган қошларидан жиддий иш билан бандлиги сезилади. Оғриққа ўхшаш ниманидир сезган чол ялонғоч билагига қарайди. Эски, тоза рўмолни пора-пора йиртиб, тирсагини чирмаётган бармоқларни кўради. Ва шундагина эшакдан йиқилганини, бу ҳодиса қишлоқдан айро тушган кулба рўпарасида юз берганини англайди.

Чол шу пайтгача эшакдан йиқилган банда эмас. Бу воқеани тақдир инояти деб билади. Шу ўйда аёлга синчковроқ қарайди. Хаёлидан Ўроқнинг беваси тузуккина экан-ку, деган ўй ўтади. Фикран аёлни ўзининг ўн бир болорли меҳмонхонасида тасаввур этади. Шунда кўкси яна бир санчиб олади. Ёқимли бу оғриқдан беихтиёр ух тортиб юборади. Аёлнинг эпчил бармоқлари ҳаракатдан бир зум тўхтайди.

— Оғрияптими?

Чол бош чайқайди. Ўтирган ерида кулбага, узоқдаги молхона ва кенг картошка пайкалига разм солади. Пайкалда кетмон сопи диккайиб турибди. Демак, аёл чопиқ қилаётган бўлган. Эшакдан йиқилмагунча у аёлни пайқамаган. Тавба, бундан ортиқ кўрлик бўладими.

У аёлнинг бўйнидаги арзон шиша мунчоқ шодаларига боқаркан, кўраси биқинига кўмилган хазина орасида ялтироқ тошлар билан безатилган тилло тақинчоқлар сероблигини эслайди. Бирини аёлга ҳадя қилмоқ истайди. Бироқ юрагида ўша таниш ҳис — қизғанчиқлик гимирлаб қолади. Кампиримга раво кўрмаган нарсани бегонага бераманми, деб ўйлайди.

Аёл билан ҳеч ҳамсуҳбат бўлмагани учун гапни нимадан бошлашини билмай қийналади. Бу орада аёл ишини якунлаб, қаддини тиклайди. Уйга кириб, бир пиёлагина чой ичиб кетинг, дея манзират қилган бўлади. Чол, кирарман, дейди. Пайкал оралаб кетмон томон кетиб бораётган аёлнинг ортидан термулиб қоларкан, кетмон ўрнида ўзининг бўлгиси келиб кетади. Кейин бу ўйидан кулиб, бир четда беозоргина хас чимдиб турган эшаги сари юради. Орада қайта аёлга тикилади ва қаршидаги ботаётган қуёш бағрига син-

гиб бораётгандек туюлган аёлнинг кенг кўйлаги остидаги бўлиқ қоматини, аниқроғи, шакл-шамойилини тўла кўраркан, вужудининг алақаерлари жимирлаб кетганини сезади...

Чол ўша оқшом, болаларининг назарида, феъли ёмон айниб, уйига қайтади. Ёлғизлик қурсин, одамни абгор қилади, дея нолийди. Таом емай, тескари ўтирилиб ётиб олади. Ўғиллари унинг бошида парвона, қанақасига ёлғизсиз, теварагингиз тўла бола-бақира, ҳар оқшом ёнингиздамиз, деганга ўхшаш чучмол гаплар қилишади. Чол, тўшагим ёлғиз, деёлмайди, деёлмаса-да, ўғиллари буни фаҳмлайди. Аммо орадан кўп ўтмай чол чинакамига «айниган», яъни рўй-ростига кўчган ва қизларининг парпарақдай етиб келишларига сабаб бўлган...

Чол бу ёғини ўйламасликка тиришади. Оёқлари остида ўралашаётган итнинг хатти-ҳаракатларига ажабсиниб қарайди. Оққуйруқ мунг ва хавотир тўла нигоҳини ундан узмай, теварагида айланишаркан, барибир кундалик масъулият ҳиси устивор чиқди шекилли, кутилмаганда арчазор томон отилди. Арчазорга етган сурувни изига қайтариб, тагин чолнинг қошида пайдо бўлди. Оппоқ думини безовта ликиллайтиб, унинг кўзларига жонсарак тикилди.

Нодир чол шунда ҳам нохуш уйга бормади. Хуржунга қўл тикиб, ундан кирланган бўз халтани олди. Халта оғзини бўшатиб, кеча дастурхондан териб олинган нон бурдаларидан бирини итнинг олдига ташлади. Аммо нонни нарида чўзилиб ётган Тўрткўз илиб кетди. Оққуйруқ эса емишга қиё боқмади. Бундан чолнинг жаҳли чиқди. Ер тепиниб, бақириб берди.

— Бор сурувга!

Оққуйруқ кетди. Ортига қарай-қарай, хавотирли фингший-фингший кетди. Бошқа итлар ҳам чолнинг вазабидан ҳайиқиб, нари-берига бориб чўнқайишди.

Ёлғиз қолган чол халтани қайта хуржунга тикиб, майса устига жойлашиб ўтирди. Сўнг нимадир эсига тушгандай, ўрнидан қўзғолди. Қиялиқдан бир қучоқ ўтин териб келди.

Эски тошўчоқ бузилиб кетган экан, ниҳоятда имиллаб уни тузатди. Кейин ошиқмай ўтин майдалади. Чет-

дан кузатганда, чол вақт ўтказиш учунгина шошилмай ҳаракат қилаётгандек туюлади. Аслида бундай эмас, у тушликка ҳамиша мароқ билан ошиқмай ҳозирлик кўради. Кишилар таъбири билан айтганда, чўпонга хос бўлмаган қилиқлар қилади. Одатда, чўпонлар тушлик учун яйловда ўт ёқишмайди, чой қайнатишмайди. Нон, сув, ярим коса чакки — шулар уларнинг емиши. Чол эса дам олишга чиққан сайёҳлардек, ҳар кўни пухта ҳозирлик кўриб чиқади. Ҳозирлик айтарли кўп нарса-ни талаб этмайди. Икки нон орасига бостирилган яхна эт, икки бош пиёз, бир бўлак наввот, бир неча дамлам қуруқ чой ва доимий ҳамроҳи қора қумфон.

Бор-йўғи шу.

Яйловда шўрва осиладиган кунлари эса булар қаторига қора қозон ҳам кўшилади. Эт хомлигича олиб келинади. Кейин картошка-пиёз дегандай... Хуллас, чолнинг, шунингдек, жўраларнинг бу қилиғи бекорчилар томонидан кўп ғийбат қилинади. Гап йўғида гапда. Аммо жўралар бунга эътибор беришмайди. Қурсоқ биздики, уни қаерда ва қай тарзда тўйдирмоқ бизнинг ишимиз, дейишади.

У тузатилган тошўчоққа йўлда Эрали чавандоз хуржунга солган қозончани осди. Унга тўлатиброқ сув қуйди. Этни ташлади. Ўтни жонлантлараркан, сурув те-варагида оппоқ думини ликиллади, чопқиллаб юрган Оққуйруқнинг хатти-ҳаракатларига кўз ташлаб, хотиржам тортди.

Чол, қозон бошида куйманаркан, эътибор бермасликка минг уринсада, тошхароба барибир унинг диққатини ўзига жалб этди. Тунда кўрган туши дафъатан эсига тушиб, бу сафар қўрғонга бошдан-оёқ синчков разм солди. Нечун бу тушимга кириб юрибди, деб ўйлади. Аниқ эсида, ўтлоқ бўйлаб думалаган чаноқ суяклари тошдан қадрсиз, тошхароба эса гўё тириклик устидан қаҳ-қаҳ уриб кулгандек бўлганди.

Ҳар ҳолда чолга шундай туюлганди.

Чол қўрғонга бир муддат тикилиб тураркан, қозон тагига йўғонроқ шох бўлагини ташлаб, беихтиёр вайрона томон юрди. Ичдан нимадир уни шунга ундади.

Тўрткўз жойида қолиб, Зулук унга эргашди.

Чол узун ва силлиқ таёғини белига кўндаланг тутиб, аста илгариларкан, юрагида нохушлик ортаётганини сезди. Харобага етиб улгурмай, Оққуйруқ унинг ёнига елдай учиб келди. Тиззаларига суйкалиб, этакларини ҳидлаб, яна арчазор томон югуриб кетди. Калта-калта акиллашидан, чол арчазорда қандайдир хавф туғилганини пайқади. Фикрини тасдиқлагандай, Зулук Оққуйруққа эргашди. Ўчоқбошида қолган Тўрткўз ҳам ўрнидан қўзғолди.

Ободлигида ғоят маҳобатли бўлганлиги тарҳи-тароватидан яққол сезилиб турган вайронадан совуқ нимадир уфуриб турарди. Чол тўхташга мажбур бўлди. Ким билади, жин-ажиналар макон қургандир у ерга. У негадир итларини кутиб, бирпас туриб қолди. Илк бор кўраётгандек, вайронани қизиқсиниб кузата бошлади. Қўрғон ярим айлана шаклда бўлиб, мавжуд барча хоналарга сутунли кенг айвон орқали кириларди. Сутунлар йўқ, дўмбайиб тош тагликлари қолган. Чамаси одамлар уни алақачон ташиб кетишган. Очиқ эшик ўринлари, яқин келсанг ютаман деяётгандек, юракка англрсиз ғашлик солар, ваҳима туғдирарди. Чолнинг назарида, вайрон ичида нимадир яширину, ичкарига бош суқушинг билан заптига оладигандек эди.

Бу орада Тўрткўз изига қайтиб, чолга ҳамроҳ бўлди. У кенг ва мўл хоналарга бир-бир мўраларкан, бир пайтлар бу ерда одам боласи яшаганига ҳеч ишонгиси келмади. Қизиқ, тоғнинг гадай топмас пучмоғида яшашни ихтиёр этиб, буни қурганлар ким бўлди экан? Кейин қаерга ва нечун изсиз йўқолган улар? Не ўй, не орзуда қуришган буни? Ифтидоси яхши, интиҳоси нега бу қадар мискин? Тарк этишганми, ё ўлдирилганми? Қадимда тоғда не-не воқеалар бўлмаган дейсиз. Гар тирикликнинг интиҳоси бу қадар абгор экан, яшашдан мақсад недур унда? Орзу-ҳавасдан-чи?

Чол хонадон хонага ўтаркан, нохуш ўйлар исканжасида ўртанар, девордаги ҳар бир тошдан, хоналарнинг туриш-турмушидан, димоғига урилаётган зах ҳидидан ўлим шарпасини туйгандек бўлар ва қўрғонни тезроқ тарк этгиси келарди. Аммо нимадир уни тутиб, хонадан хонага судралишга мажбур этмоқда эди.

Чол сўнги хонага бош суқаркан, янада ҳушёр тортди. Чоғроқ бўлма нимаси биландир Норқўзи полвоннинг тўққиз болорли кулбасига ўхшаб кетарди. Орадан неча йиллар ўтибдики, чол унинг кулбасини ҳеч унутолмайди. Негаки, хазинага ўша кулбада дуч келган. Бурчақдаги товатош остидан тилло тўла хумчани ҳеч бир қийинчиликсиз, осонгина кавлаб олганди-да.

Ўшанда бу бир дунё бойликдан чолнинг эси оғиб қолаёзган. Унинг ҳолатини кузатиб ётган Норқўзи полвон аламнок жилмайган. Сўнг бу жилмайиши оғриқли, истехзоли ифода билан алмашиниб, қаватидан жой кўрсатган: «Устига бир нима ташлаб қўй, кейин опкелтарсан, — деган тилло тўла хумча эмас, кераксиз бир буюм ҳақида гапиргандай: — Кўпам ёпишаверма унга. Вафосиз, аммо айрилиб бўлмас бир бало у. Уйингдан жой берсанг-да, боврингдан жой бера кўрма! Айрилишинг қийин, ўлишинг душвор кечади сўфин...» Бирок унинг хумчадан узилиб, Норқўзи полвон чўзилиб ётган тўшак ёнига яқинлашмоғи шу қадар қийин кечганки, бу ҳолати уй эгасининг ўкинч ва алам тўла хирқироқ кулгусига сабаб бўлган.

Энди билса, Норқўзи полвоннинг ўшандаги кулгуси вайронанинг тушдаги қаҳқаҳасига жуда-жуда ўхшаб кетаркан. Ҳар ҳолда бу икки кулгу ўртасида қандайдир умумийлик бордек эди.

* * *

Норқўзи полвоннинг кулбаси кўҳна қишлоқнинг чеккасида, қирга туташ тепалиқда жойлашганди. Одамлар қишлоқни алақачон тарк этиб, улкан чордеворлар салтанатида у ва Нодиргина қолганди.

Нодир унга қўшни, тепалик белидаги кўримсизгина кулбасида, унинг таъбири билан айтганда, Норқўзи полвоннинг куни битишини кутиб, сабр қилиб келарди. Аммо полвон тузалиб тузалмасди, ўлиб ўлмасди, бедаво бир дард чангалида шифтга тикилиб ётарди.

Қишлоқнинг тарк этилишига эса кунчиқишдаги улкан қизғиш дўнглик сабаб бўлганди. Яралганидан бери тинчгина турган тепалик серёгин баҳор кунларининг бирида кутилмаганда қишлоқ томон силжиб, бир неча уйни ўз комига тортди. Силжиш кейин ҳам давом

этиб, мактаб чорбоғи, дўкон ва сартарошхона тупроқ тагида қолгач, одамлар тепароққа кўча бошладилар. Бу жараён қандайдир ҳардамхаёл ҳолатда кечди: аввал бир хўжалик, кейин иккинчиси кўчди. Учинчи ва тўрттинчиси ўйлаброқ, бешинчиси эса жадал кўчди...

Охирида Нодир билан Норқўзи полвонгина қолди.

Норқўзи полвоннинг кўчмоққа ҳоли йўқ, ярим йилдирки тўшакка михланиб ётибди. Қўшничилик боис, Нодир уни ташлаб кетолмади. Боз устига, негадир полвон, шу ерда ўлай, деб туриб олган. Ўлмоқни истаган одам ўлолмай қийналарди.

Вақтида давраларнинг гули бўлган бу одам икки бор уйланиб фарзанд кўрмагач, негадир кейин уйланмади. Аммо эчкиси кўп эди унинг. Еярман-ичармани йўқ, ёлғиз бошига ортиқ нарса керак бўлмаса-да, эчкиларини кўпайтиришни қанда қилмасди. Қишлоқнинг энг бадавлати, пул деганнинг юзи-кўзига қарамасди. Шундай одамнинг куни ён қўшни Нодирга қолганди. Тўнг хотинининг одамгарчилиги яхши эди, беморнинг иссиқ-совуғидан хабар олиб турарди, «мусофир» дея жони қайишарди.

Қишлоқда азалдан валати одат мавжуд эди. Таги бу ерлик бўлмаган ҳар қандай одам қишлоқда «мусофир» саналарди. Норқўзи полвон ана шунақа кишилардан бири эди. Урушдан қочиб, бу томонларга келиб қолган Сайқал деган серсоқол кишининг тўнғичи эди у. Азалдан манглайи шўрмикан, ўн саккизни ҳатлаб-ҳатламай, Норқўзи полвон бир кунда бутун оиласидан — ота-онасию, укаларидан ажрайди. Тенгқурлари билан олис бир қишлоққа тўйга кетиб, бу ажалдан тасодифан ўзи омон қолади. Кейин маълум бўлишича, уйидагилари маҳаллий шевада «кампирчопон» деб номланадиган заҳарли ўт донидан тузук тозаланмаган буғдой унидан ёпилган нондан оғуланишган экан.

Бу фожеага чидаёлмай қишлоқдан бош олиб кетган Норқўзи полвон орадан ўн йиллар ўтиб яна изига қайтади. Ота ҳовлисини тузатиб, қишлоқда муқим туриб қолади. Ўтган йиллар ичида қаерларда бўлди, нималар қилди, бу ҳақда умри сўнгигача бировга чурқ этмади. Давраларда кураш тушиб обрў қозонса-да, «му-

софир» деган сўздан фориг бўлолмади. Одамлар юзига айтмаса-да, изидан шундай дер ва ҳурматиям шунга яраша эди.

— Йўқ деганда юз элик ёшга етсам керак деб ўйлагандим, — деган бир куни шифтга тикилиб ётган жойида оғир хўрсиниб. — Буни қараки, етмишга етмай адо бўлиб ўтирибман. Кураш эдимикан? Йўқ-йўқ, анову юк елкамдан босиб турмаганда, юз эликка етардим. Ҳаловатимни ўғирлади у мени. Туну кун хаёлим шунда бўлди. Ташлаб ташлаёлмадим, бор қилиб ҳузурини кўролмадим. Тоза дардисар нарса экан лекин ўзиям...

Қанақа юкни назарда тутди у, Нодир буни анчагача англаёлмай юрди. Ажабланиб сўрашлари эса ҳаминша жавобсиз қолди. Қизиққани сайин Норқўзи полвон нуқул сирли кулимсирайди. Кулимсираган кўйи, ниманидир айтолмай оғир тўлғонади. Охири чидаёлмади. Бир оқшом Нодирни ёнига чорлади.

— Бу ёғи жуда оз қолди, — деди қоқсуяк кафтини унинг тиззасига ташлаб. — Буни қараки, ҳануз ундан кўнгил узолмаяпман. Қанақа бедаво нарса экан у, а?! Хай, ёмон кунимда ташлаб қўймадинглар, ёлғизлатиб, хор қилмадинглар! Сендан, келиндан мингдан минг розиман! Билмадим, тўғри қилаяпманми, ё нотўғрими, ҳар ҳолда уни сенга қолдирыпман. Ушатиб ейсанми, тутатиб ейсанми, сенинг ишинг у. Аммо зинҳор унга асир бўла кўрма. Ўзингни боса билсанг, харж қилишинг осон кечади. Эмасам... Менга эса ҳеч керак бўлмади. Ҳаловатимни ўғирлади, холос. Нимамгаям ишлатардим. Фурсат кутиб, умрни охирлатиб қўйганимниям сезмай қопман. Мана энди, уни топган кунимга лаънатлар айтиб кетаяпман. Сенам ҳозирча уни ерга чуқур кўмиб қўй. Эчкиларим билан эса билганингни қил — хоҳда сотиб е, хоҳда боқиб кўпайтир.

Норқўзи полвондан қолган эчкиларни Нодир кўпайтирмади. Барини сотиб, янги қишлоқда янги уй қурди. Аниқроғи, қурдирди. Қишлоқда биринчилардан бўлиб, уйига уста солди. Ҳамқишлоқларининг таъбири билан айтганда, лой чангалламай туриб иморат кўтарди, қўра айирди. Қишлоқ аҳли шубҳага бормади. Боролмади. Аммо ҳасаду ҳавасдан турли тахминлар ҳаволанди.

«Бекорга эмас, шу эчкиларни деб полвонга қаранган».

«Пишиқ-да, азалдан ишни пишиқ қилади».

«Шу, полвонни ўзи тинчита қолмадимикан?».

«О-ла, уялмайсизми шундай дегани».

«Унинг ўрнида бўлмаганимдан ўкинаман. Мусофирнинг эчкиси кўп эди, жуда кўп эди. Уялмай-нетмай, барига эгалик қилиб олди-я».

«Нима, сенга берсинмиди?!»

«Ўлишини билганимда, ўзим бошида парвона бўлардим».

«Эчкилардан ташқари, пул-мул ҳам қолган бўлса керак. Полвон бовони пули кўп эди».

«Ҳа, унда неки бор, барига эга бўлди у».

Ўша пайтдаги ҳасаду ғийбатларга хешлари ҳам эш бўлишган. Тилда билдиришмаса-да, қарашлари ва хатти-ҳаракатлари ила ошкор этишган буни. Ана шунда у фавқулодда қўлга киритилган давлат ўта хавfli бўлишини англаган. Яхшиям хазинанинг исини чиқармагани. Гар чиқарса, у бегона-ю хешу биродарлари тимсолида ёвуз маҳлуққа айланиб, тириклайин ғажиб ташлашдан ҳам тоймас экан. Боз устига, ҳудуд нозири ҳам қараб турмасди.. Кўмилган ерида тинчгина ёта турсин, деб ўйлади юраги орқасига тортиб ва шундагина тўшақда бемажол чўзилиб ётган ҳолида хирқи овозда баралла қаҳ-қаҳ отишга куч топа олган Норқўзи полвоннинг ҳолатини андак фаҳмлагандай бўлган. Тилло тўла хум бошида ақл-ҳушидан айро туриб қолгани боисми, ё кейинги аҳволини тасаввур этганми, ҳар ҳолда Норқўзи полвоннинг кулгуси аччиқ, ўта аччиқ истеҳзога йўғрилган эди.

— Худога шукур, оғир юқдан ҳалос топдим, — деган сўнг шифтга тикилганча, оғир-оғир нафас оларкан. — Бу юк мени узоқ йиллар эзиб келди. Мана энди вужудим пардай енгил тортди! Ўлим ҳам қўрқинчли эмас! Уҳ-ҳ, вой жоним-ей!

Аммо Норқўзи полвоннинг насиҳатларига қарамай, пули кўпнинг орзуси мўл бўлади дегандек, Нодир орзу-ҳавасга кескин ружу қўйди. Юқорида таъкидлангандек, дастлаб иморатга зўр берди. Туман марказидан атай олиб чиқилган уста бало экан, уйини унинг айт-

ганидан зиёда қуриб берди. Шифтини фанерлаб, сатҳига тахта қоқди. Бу хил иморатлар қишлоқда анча кейин урф бўлди. Ҳайбатли қўрғони билан кўп йиллар ғурурланиб юрган Нодир кейинчалик тўйларини ўта дабдабали ўтказишни одат қилди. Гапнинг қисқаси, бу яқин атрофда унга ҳавасу ҳасад қилмайдиган одамнинг ўзи йўқ эди.

Фақат...

Уни эсласа, ҳануз Нодир чолнинг етмиш етти томири тортишади.

Қишлоқда пайдо бўлганини дастлаб пайқамади. Қачонки, мактабда юқори синф ўқувчилари ижросида томоша кўрсатилгандан сўнггина кўрди уни. Агар синглизининг ўртанча қизи томошада бош роллардан бирини ижро этмаганида, у йигитни сезмаслиги ҳам мумкин эди. Жиянининг роз айтиши гашига тегиб, ошиқ ролини ўйнаган йигитни ҳоли жойда қўлга туширди. Унгача суриштириб билгани шу бўлдики, чувак юзли бу муаллим йигит туман марказидан ишга юборилган экан. Қоровулхона биқинидаги хужрада ижарада тураркан. Мусофирлигини ҳисобга олиб, дарров қаттиқ сиқувга олмади. Нега ёшларни кўзини очаяпсан, дея аста қойимоқни бошлади. Аммо йигити тушмагур шоир табиатроқ экан, жавобиям шунга яраша бўлди.

— Биқик турмушингизга тоза ҳаво олиб кирай дедик-да, бово, — деди хушҳол оҳангда. — Кўрдингиз, одамлар тоза мазза қилишди. Мудроқ шуурлар яйрасин, фикр қилсин, қисқаси, жонлансин дедик-да. Ҳатто аёлларнинг мижжаларида ёш қалқиди, бамисоли инжудай. Демак, ёмон ижро этмабмиз. Кейинги ойда бундан зўрини қўйиш ниятимиз бор. Балки Шекспирдан кўярмиз...

Йигитнинг тумтароқ гаплари орасидан чолнинг англагани «тоза ҳаво» бўлди. У ажабсиниб тоғларга қаради, сийрак кўкиш туман оғушидаги арчазорларга боқди, сўнг яна йигитга тикилди. Қўйилган томоша билан «тоза ҳаво» ўртасида ҳеч бир боғлиқ жиҳатни тополмай, уни қип-қизил жинни деб ўйлади.

— Теварак тўла тоза ҳаво, яна қанақа тоза ҳаво ҳақида гапираяпсан ўзи? — деди.

— Рамзий маънода гапираяпман, — деди йигит ўша-ўша жўшқин оҳангда. — Тоғнинг гадой топмас тўпкасида яшаб, дунё маданиятидан бутунлай беҳабар қолибсизлар. Тириклик фақат еб-ичиш дегани эмаску. Унинг маънавий жиҳатлари ҳам бор. Сизларда маънавийат, яъни «тоза ҳаво» етишмайди.

Чолнинг мақсади, тўрт оғизгина гап билан йигитни тузлаб, ўзича уни мулзам қилмоқчи эди. Ахир даврларда кимлар унинг оғзига қарамайди. Бу йигит эса ўсал бўлиш ўрнига, йўқ ердаги гаплар билан бошини қотириб ўтирибди. Агар йигит ортиқча сўзамоллик қилмаганида, чол тийилган, укағарди боласи ғирт тентак экан-ку, деб қўя қолган бўларди. Бироқ йигит андак ҳаяжон билан анча-мунча гапларни айтиб ташлади. Эмишки, данғиллама иморатлар солиб, тўйига ўнлаб жонлиқлар сўйдирадиган одамлар болаларига биргина китоб олиб беришга оғринармишлар, бу эса қишлоқ одамларининг савияси нақадар пастлигини билдирармиш. Турган гап, чол йигитнинг ёзғиришларини тушунмади, энг ёмони, бу гапларни ўзига олди. Тўйди йигитнинг марди қилади, иморатни эркакнинг зўри қуради, қанча китобинг бўлса, опке, ўзим сотиб оламан, олиб тандирга тутандириқ қиламан, дея йигитнинг юзига шапалоқ тортиб юборди.

Бу шапалоқдан кейин йигит қишлоқни тарк этмоғи лозим эди. Бировдан калтак ейиш қишлоқда азалдан шармандалик ҳисобланади. Айниқса, мусофирлар учун. Аммо йигит кетмади. Кейин кетди. Кетгандаям ёлғиз ўзи эмас, чолнинг жиянини олиб қочиб кетди.

Унгача чол йигитнинг бошига яна бир бор дов тўкиб борган. Синглисидан йигит жиянини ўзига сўратганини эшитиши ҳамон белбоғи қатига қамчисини қистириб, эшақда эмас, отда савлат тўкиб борган. Хужра биқинидаги ёзги ўчоқда кечки таомини пишираётган йигитни орсизликда, ғурусизликда айблаган. Бироқ йигит пинак бузмаган.

— Мени сиз эмас, жаҳолат урди, — деган. — Шунингчун сиздан гинам йўқ.

Бу гапдан ғоят таажжубда қолган чол тоғларга, ўчоқдаги ўтга, биқирлаб қайнаётган қозонга, йигит-

нинг саҳт-сумбатига бир-бир боқаркан, ё бу тентак, ё мен, деб ўйлаган. Сўнгра ҳар бир сўзини салмоқлаб деган:

— Отангни бекорга овора қипсан. Биз мусофирга қиз бермаймиз!

Йигит, начора, дегандай елка қисган, овқатга қолинг, дея манзират қилган.

Бу учрашувга чол ғоят қимматбаҳо чакмонини кийиб келганди. Бошида кавказча русумдаги сурранг қоракўл телпак, дастаси безатиғли майда ўрим қамчиси тутишга эмас, томоша қилишга арзигулик, отининг абзали ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. Аммо чол шуни сездик, йигит буларнинг бирортасигаям эътибор бермади, ҳавас қилмади. Бу ҳол унга жуда алам қилди. Кетатуриб, шу алам оғушида бирров ортига ўтириларкан, қўлидаги китобга термулган кўйи, қозон кавлаётган йигит кўзига янада ёмон кўриниб кетди ва аёлларга хос қарғаниб юборганини сезмай қолди: «Китобинг бошингдан қолсин сени!»

Аслида чол йигитнинг ёнига йўл-йўлакай кирганди. Бу қадар ваҳимали кийинишининг боиси эса бошқа томонда — қўшни қишлоғдаги қудаларидан бирикнига бораётганди у. Ҳайтовур, улар чолнинг латеган кўнглини ола билишди. Атай эмас, чинакамига. «Бойбова»лаб тўрга ўтказишди. Эғнидаги чакмонига ҳавас қилишди, бизгаям биттадан тиктириб берсангизчи, дейишди. Қамчиси қўлдан-қўлга ўтиб, телпагига суқланиб-суқланиб боқишди. Сизга ярашибди, сизга ўзи ҳамма нарса ярашади, чунки сиз шунга муносибсиз, дейишди.

Чол бу мақтовлардан қанчалик талтаймасин, қанчалик сархушланмасин, барибир йигитнинг эътиборсизлигини унутолмаган. Кейинчалик ҳам унутолмади. Ҳар эсига тушганда, дилида унга нисбатан ададсиз қаҳр ҳиссинни туяди. Аммо шунга қарамай, кўнглини бир четда йигитнинг мардлигига тан беради, ўзидан ўлса ўлиги ортиқлигини сезади. Бунга у Ўроқнинг бевасига ишқи тушганда тўла амин бўлди. Тўшаги қаттиқ ва совуқ туюлиб, аёлнинг кулбаси ёнидан кетолмай қоларкан, сурувни бетга ёйиб, сув ичмоқ баҳонасида бир куни унинг ҳовлисига киради.

— Шу юрак куйса ёмон бўларкан, Меҳрихон! — дейди, оғзи сувда-ю кўзини аёлдан узолмай. — Илгари бунақасини ҳеч сезмаганман! Раҳматли аёлимга уйланаётганимдаям билмаганман бунақасини. Ишонсанг, қилт этмаган юрагим! Лекин буниси ёмон бўлаяпти! Ичим куйишиб кетаяпти! Уят бўлсаям айтай, тунлари билагимни боғлаган рўмолингни искаб ётаман! Мен сенга одам қўяй! Сен йўқ дема! Йўқ деб юртга шарманда қилма! Эмасам, опқочиб кетаман!

— Отдами, эшақдами? — Аёл хазин кулимсирайди.

Чолнинг юраги баттар ҳаприқади. Ичкиси келмаси-да, сувдан яна бир ҳўплайди. Кета-кета дейди:

— Елкамда!

Ўша оқшом уйига қайтган чол кўксини захга бериб ётмоқни ўйлайди. Кейин бундан ҳеч бир маъни йўқлигини англаб, тахмондаги тўшақларни ташқарига улоқтира бошлайди.

— Захлаб кетибди! Зах тўшақда ётмайман!

Ўғли эса келинини сўкмоқни бошлайди. Унинг нодонлигидан чолнинг баттар хуноби ошади.

— Зах тўшакни офтоб эмас, аёл илитади, аҳмоқ! — дейди. — Қарасам, бирортангдан садо чикмайди. Ахир ўлар ёшда эмасман-ку!

— Тушунмадим, ота?

— Тушунмай, ўл!

Юз берган бу можародан сўнг қизлари парпаракдай етиб келишади. Улар ўғиллари каби андиша қилиб ўтиришмайди. Энам яшаб ўтган уйга ўзга аёлни йўлатмаймиз, дея шовқин солишади. Ҳатто, шунча йиққан-терганларингизни бир бегонага қўшқўллаб топширмоқчимисиз, овора бўласиз, бу уйда ҳаммамизнинг ҳақимиз бор, дейишгача бориб етишади. Бу қадар беандишаликни кутмаган чол ёмон довдирайди.

— Агар ҳақларинг бўлса, ана, кўрадаги молларни бўлишиб олаверинглар, — дейди ноилож қолиб.

Бу гапдан даврага оғир сукунат чўкади.

— Биламиз, нимангизга марсинаётганингизни, — дейди алақачон опа-сингиллари қаторига ўтиб олган ўртанча ўғил тагдор томоқ қириб. — Жуда яхши биламиз!

— Нимага шаъма қилаяпсан?

- Нимагалигини ўзингиз яхши биласиз, ота.
- Шу нимагалигини билмай турибман-да.
- Биласиз. Ҳамма билганни, нега энди ўзингиз билмас экансиз.

Сирасини айтганда, жанжал пайтида чол хазинани хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўғлининг шаъмасидан сўнг ўйлаб қолди: «Ҳали шуларга бўлишиб бераманми?! — дея хаёлидан ўтказди. — Одам эмас экан-ку булар. Барининг дарди мол-дунёда, кўнглим билан эса бирортасининг иши йўқ. Шуларга бераманми? Токи кўзим тирик экан, хазина тугул, тирриқ бир кўзимниям бермайман буларга!»

Одатдаги хасислиги тутган чол уйига қишлоқ муллеси Назир калтани таклиф этади. Назар калта гапни узундан узун ривоятдан бошлаб, ёлғиз қолган отани уйлантирмоқ, онани эса эрга бермоқ фарзанд учун ҳам қарз, ҳам фарз эканлигини ётиғи билан уқтиради. Аммо бир пайтлар чолнинг ўзи муаллим йигитнинг пирмаъно гапларини бир чақага олмагандек, фарзандлари ҳам мулланинг сўзларини кулоқларига илмайди.

Оқибат, ғазабланган чол муаллимнинг сўзларини айтиб юборганини сезмай қолади.

— Тоза ҳаво етишмайди силарда!

Қизларидан бири ўрнидан дик қўзғолиб, деразаларни ланг очиб юборади.

Уларнинг бу қадар нодонлигидан жони халқумига келган чол, ғазабдан бўзариб-қизариб, ичдан тўлғонаркан, кўзи остонада ётган Оққуйруққа тушади.

— Силардан қайтамга шу итим тузук, тушунади у мени!

Ит буни тасдиқлагандай, думини ликиллашиб қўяди.

— Агар энагинамнинг арвоҳини чирқиратадиган бўлсангиз, — дейди итдан паст саналганидан жиғибийрон бўлган кенжа қизи тутақиб, — ўзимга ўт қўяман!

— Янгамнинг қарови ёқмаётган бўлса, сизни ўзим олиб кетаман, — дейди ўртанча қиз.

— Унда қўйларга ким қарайди, ким боқади уларни, — дейди катта ўғил соддалик билан.

— Отам сиққан уйга қўйлариям сиғади.

Ўртанча қизнинг қўйлардан тегадиган улушдан унча умиди йўқ, шунчаки келари гапни айтганди. Бироқ бу гап жигарлари томонидан ўзга маънода қабул қилиниб, улар бир-бирларига ёпишиб кетадилар.

Назар калта, изидан чол ташқарига чиқадилар.

— Бадавлатсиз, Нодирвой, — дейди мулла ичкаридан эшитилаётган шовқун-суронга бирпас қулоқ тугиб. — Юкингиз оғир, ўлмоғингиз қийин кечади. Юкдан эса халос топмоғингиз мушкул, буни ўзингиз ҳам истамасиз. Ўроқвойнинг бевасини олиб, бошим оққан томонга кетаман дейсиз. Кетолмасиз, Нодирвой. Яна мени айтди дерсиз. Сиз айтган анову муаллим куёвингизнинг йўриғи бўлак, у ёш эди, ўктам эди, юкдан холис эди. Сиз-чи... Хай, мен кетдим, гуноҳдан нари бўлай.

Чол Назар калтанинг ҳақлигини ҳис этаркан, кўра томон юради. Хазина кўмилган ерга, кулранг харсанг устига чўк тушади. Йиғламоқ истайди. Йиғи келмайди. Салдан сўнг теварагида жонли халқани сезиб, бошини кўтаради. Итлари қуршаб турганини кўради. Оққуйруқ тумшугини унинг пинжигга тикади. Фингшиб, юзидан яламоққа интилади. Чол итни нари ҳайдайди ва хаёлига келган ўйдан ажабланади. Қизик, бисёр чорваси, бир уюм тиллоси бўлса-ю, биргина кўнгил майлини амалга оширмоқнинг иложини тополмаса.

У осмондаги ойга боқади. Теварагидаги итларга тикилади. Қўрага қамалган қўйларининг шовурига қулоқ тутди. Сўнг кенг уйдаги тўшакка бориб чўзилади. Тўшаги янгиси билан алиштирилганини пайқайди. Газмол ҳиди анқиб турган янги болишлардан бирини бағрига тортади. Қучади. Аёли ўлганда, куйганди, лекин йиғламаганди. Болишни қучгач эса, кўз ёшини тиёлмади. Йиғлайди, сассиз, садосиз узоқ йиғлайди.

Йиғлай туриб Норқўзи полвоннинг бир гапини эслади. Полвон дегандики, бандасига аслида кўп нарса керак эмас, биз эса билиб-билмай юкни оғирлаштириш пайида бўламиз ва сўнг шу юк остида эзилиб, ситилиб ўламиз.

Чол ўша тун аразлаб кетмоқни истаганди. Ўроқнинг бевасини отига ўнгариб, номаълум томонларга бошини олиб қочмоқни ўйлаганди.

Лекин кетолмади.

Чунки юки оғир, жуда оғир эди.

* * *

Чол секин-аста ортига тисарилиб, сўнги хонадан чиқаркан, беихтиёр бурчақдаги кавакка қизиқсиниб қараб қўйди. Бу ҳолат унда табиий бир йўсинда кечди.

Худди биринчи галдагидек.

Ўшанда ҳам ички бир илинжда харобадаги ҳар бир кавакка умидвор кўз ташлаб чиққанди. Ахир кўҳна масканда нималар яширин ётмайди дейсиз. Боз устига, Норқўзи полвон, гап орасида хазинани қай бир харобазордан топганига шаъма қилгандай бўлувди, дегандики, бу сариқ темир-терсақлар ким қанча авлоду-ажодларни галлаб, харобазордан бирида мени пойлаб ётган экан, буни қараки, энди мениям умримнинг поёнига етказаяпти у...

Нодир чол бу гап замиридаги ўкинчни илғамай, маконнигина эслаб қолган экан, вайронадаги барча шубҳали кавакларга кўз тикиб, қўл тикиб чиқади. Сўнг бирдан бу қилиғи ўзига эриш туюлиб, манглайига қаттиқ шапатилайди: «Ўйингдагини не қиларингни билмайсану, учраган кавакка умидвор кўз тикишинг нимаси тагин! Бу кўз қурмағур ҳеч тўймас эканда, а?!»

Ҳозир ҳам у каваклардан бирига беихтиёр кўзи кетиб қолганидан таажжубланиб, ошиқмай вайронадан узоқлашаркан, Оққуйруқнинг овозини эшитиб, арчазор томон ўтирилди. Жонивор пакана арчадан берида вазоҳатда вовулар ва унинг бу ҳаракати қолган икки итнинг кўмакка етиб боришига қадар давом этди. Шериклари ёнида пайдо бўлиши билан Оққуйруқ уларни арчазорга бошлади. Итлар узун-қисқа ҳуришганча шубҳали нарса томон интилишди. Албатта, Оққуйруқ орқароқда, қолган итлар олдинда. Аммо ҳаракатлантирувчи куч Оққуйруқнинг ўзи эди. У чорлашни, ундашни, таҳдид солишни роят қойиллатарди.

Оққуйруқнинг бу ҳаракатлари қай бир маънода катта қизининг қилиқларига ўхшаб кетарди.

Ўша жанжалдан сўнг, эртаси оқшом катта қизи суҳбатга кирган.

— Отажонимнинг тўшагига қараб туринг-да, деб кеча келинингизни тоза урушдим, — деган.

Чол индамаган.

Қизи эса ҳали йиғиштирилмаган дастурхон четини букиб, ёзиб, гапда давом этган.

— Ота... шу тиш қўйдирмоқчи эдим.

Чол ёнбошлаб ётган жойида унга қайрилиб қарашни ҳам лозим топмаган.

— Вой, жоним-ей, тишим сирқираб кетаяпти, — дейди қиз кафтини лунжига босиб, шу аснода иккинчи қўлини отанинг оёғи томон чўзиб, умрида илк бор унинг оёғини уқалашга тушади: — Аввал ўзимга айтмабсиз-да, кўндирардим барини, — дейди овозини баландлатмай. — Энди уларни кўндиришга анчагина овозра бўлишимга тўғри келади. Ўр-да, бари сизга ўхшаб жуда ўр. Кейин... сизам буйтиблар босиб ётманг-да, улашинг озгина-озгинадан. Борини ошкор қилсин, бева эмас, қиз олиб берамиз дейишаяпти.

Чол гапнинг нишаби қай томонга бораётганини англаса-да, ўзини тушунмаганга олади. Ҳатто қизига ажабсиниб қарашнинг ҳам эвидан чиқа билади.

— Ана, одамлар айтишаяпти, — дейди қиз унинг қарашини ўзича англаб. — Босиб ётган эмишсиз хийли нарсани. Неча йилдирки, шу гап. Бу ёқда қизларингиз биттагина тилла тиш қўйдиришга зор. Сиз эса топган-тутганингизни ўша хотинга... Чидашолмайди-да кейин болаларингиз...

Чол кўзларини оҳиста юмади. Эшик ортида турганларни сезиб, истеҳзоли жилмаяди.

— Нимаикан шу зорманда? — дейди кейин.

— Билмасликка олманг-да ўзингизни, отажон, — қизининг семиз бармоқлари чолнинг тиззалари томон силжийди. — Энажоним кўролмай армонда кетди. Энди биздиям бенасиб этманг-да ундан. Биргинаси етади менга. Отажонимнинг даврида битта тиш қўйдирсам қўйдирибман-да.

Чол бамисоли харсангтошдай қилт этмайди. Барча ҳаракатлари зое кетаётганини сезган қиз йиғламоққа тушади. Кеча барча туғишганларини отага қарши кўзгаб, бугун ўзича сипориш қилаётган қиз, энди энаси тинмай тушларига кираётганини, болалари кўплиги

ва эрининг топгани рўзғорга урвоқ ҳам бўлмаётганини айтиб йиғлайди.

Чолни таажжублантирган нарса қизининг ошкора риёкорлиги бўлади. Биладики, от минганда, катта қорни эгар қошидан ошиб тушадиган куёви қўшни қишлоқда энг бадавлат одамлардан бири саналади. Тўқлиги боисми, қайнотасини кўпда йўқлаб ҳам келавермайди.

— Етказолмаётган бўлсанг, ана, қўра тўла мол, истаганингча обкетавер, — дейди энсаси қотиб.

— Нима қиламан уларни, — дейди қиз. — Қараш керак, тагини кураш керак. Невараларингиз ўйинқароқ, қарайдиган одамнинг ўзи йўқ.

Чол илк бор кўраётгандек, қизига бошдан-оёқ синчков тикилади. Қоратўрдан келган, семиз бу жувон ўз пуштикамаридан бўлганига ишонгиси келмагандай, бот-бот қараш қилади. Кўнглида адоватга ўхшаш нимадир туғилади.

Бетобланган кезлари бошида қарғадай бўлиб ўтириб оладиган бу аёл илгариям шунга яқин гаплар қиларди-ю, лекин бугунгидек «тилла тиш» дея ошкора мақсадга ўтмасди. Қизи негадир унинг ўлиб қолишидан жуда қўрқарди. Питирлаб қоларди. Аммо чол бу жонсаракликнинг самимийлигига унча ишонмасди. Чунки иситмалаб ётган чолнинг кўзлари уйнинг қайси бир бурчагига кўпроқ тикилиб қолса, қизи ҳам ўша томонга боқар ва кириб қолган келинларини кўз қарашлари билан ҳайдаб соларди.

Чолнинг уйланаманини эшитиб, у бу сафар дадил тортиб, мақсадини очикроқ баён этаётган эса-да, ҳайиқиш барибир уни тарк этмаган, янада ҳаддан ошмоғига изн бермай турарди. Негаки, чолнинг феъли ёмон, тўнини тескари кияр бўлса, ҳар йили «туғилган кун» баҳонасида ундириладиган қўйлардан умидини узишига тўғри келади.

Туғилган кун ва шу каби оилавий маросимларга чолдан қўй ундириб туришга қизлари ўзларини ҳақли санайдилар. Айниқса, катта қизи кўпроқ ҳиқиллайди. Биргина кенжасининг ичидаги тишида. Энаси яшаб ўтган хонадонга ўзга аёлни доритишни хаёлига келтирмайди. Катта қизига қолса, отаси бу уйга бегона

аёл тугул, айиқ етаклаб келмайдими, фақат туну кун хаёлида жонланмиш бир хум тиллони, балки кўпроқ-дир, чол ўзи билан гўрига олиб кетмаса бўлди. Шундан бошқаси қизиқтирмайди уни.

Ўртадаги муносабатни бузиб қўймаслик важидангина у ўзини босишга, муомала қилишга тиришади.

Қизининг риёкорлиги наша қилиб, чол кулимсирайди.

— Биттаси етадими? — дейди атай уйнинг бурчагига тикилиб.

Жувоннинг кўзлари чақнаб, нафаси бўғзига тикилиб қолай дейди.

— Етади, — дейди базўр нафасини ростлаб.

— Ана, қўрадан истаганингни танлаб олиб кетавер.

Аёлнинг ҳафсаласи пир бўлиб, афти тундалашади. Зўрға ўзини босиб, панжалари орасидаги оёқни қаттиқроқ уқалашга тушади. Бу ҳаракатда меҳрдан кўра, зарда кучлироқ эканини сезган чол ҳузур ҳис қилмайди. Унинг тезроқ чиқиб кетмоғини истайди.

— Мен жонлиқ эмас, тиллани назарда тутаяпман, — дейди қиз бир муддат жимликдан сўнг, хиёл чўчиброқ.

— Қанақа тилла? — Чол анқайган киши бўлади. — Тилла нима қилади менда?

— Ота, одамни ёш бола қилманг!

— Ёш боланинг гапини гапираяпсанда ўзинг. Тиллам бўлса, итимнинг ялоғини тилладан ясатмасмидим. Бир чакмонни беш йилдан бери кияман, ўзимга янги чакмон тиктирмасмидим.

Чол шу гапларни айтarkan, одатдаги қабиғига ўралиб олади, яъни кўзларини юмганча, пинакка кетади. Қизининг кейинги гаплари ортиқча. Буни сезган жувон ўрнидан оғир кўзголади. Эшик ортида турганлар уни шивир-шивир билан қаршилайдилар. Хазинанинг бор-йўқлигини билмоқ истагидаги бу сафарги уринишлари ҳам бесамар кетганидан жаҳлланган фарзандлари катта уйга йиғилишади.

Чол чап қулоғининг қаттиқ қизишидан, уларни ғийбатга берилганини англайди.

Қизи тилло борасида чолга «хужум» қилганида, худди Оққуйруқдек иш тутайди. Аввалига оға-иниларини

қаватига чорлайди-да, сўнг ҳамлага ўтади, ёки олға интилган бўлиб, жигарларини олдинга ўтказиб юборди-да, ўзи ордан пишанг бериб туради. Қисқаси, вазиятга қараб турланиб туради.

Чол арчазорга шўнғиган итларнинг овозига бирпас кулоқ тутиб, у ёқдаги ҳодисани англашга тиришаркан, ҳардамхаёл ҳолатда қозон бошига юрди. Ўчоққа ўтин ташлади. Ўзини нохуш ҳис этаётганини сезиб, тўнига ўранди.

Бу орада итлар ҳам изига қайтишди.

Оққуйруқ, унинг теварагида бир зум ўралашиб, сўнг яна сурув томон кетди. Қозонда пишаётган этнинг ҳидини олган қолган икки ит нари-бери бориб чўзилди.

* * *

Чол чап кўксида кураги аралаш кўзғолган оғриқдан ихраб юборди. Қўйнига қўл юбориб, тўшини сийпаларкан, тупканинг тагига келиб бекор қилдимов, деган ўйга борди. Сўнг Оққуйруқнинг эрталабки қилиғини эслаб, наҳотки ит сезган бўлса, дея хаёл қилди. Шунга қарамай, итнинг сеза билганига ишонгиси келмади. Оққуйруқнинг нимаси кўп, ёқимсиз қилиғи кўп, деб ўзини овутишга тиришди.

Кўксини оҳиста сийпалашда давом этаркан, биқирлаб қайнаётган шўрва юзидаги кўпикни олиб ташлаш лозимлигини ўйлади. Бироқ туриш малол келмоқда эди.

У дардчил ҳолатда бир муддат ўтирди.

Аммо турмасликнинг барибир иложи йўқ эди. Инқиллаб ўрнидан кўзғолди. Бориб хуржунни титкилади. Келини қошиқ солишни унутган экан, тўнғиллаб сўкинди. Қайнаётган шўрва юзидаги кўпикни коса билан олишга уринди. Хотин бўлмагандан кейин шу-да, дея бот тўнғиллади. Бугун оқшом аёлнинг ҳовлисига ўтиб, масалани кўндаланг кўмоққа аҳд қилди: «Умр ўтаяпти, андишани йиғиштир, Меҳри. Қараб турсам, бу қишлоқда бизга кун йўфакан, кетайлик бирор ёққа бош олиб...»

Бироқ кўксидаги оғриқ бир оз бўшашгач, бу хаёли ўзига эриш туюлди. Тушкунлик йўқолиб, тагин қатъи-

ят пайдо бўлди: «Меҳри дейман, — дея ўйлади ўтга хаёлчан термулиб. — Тўшагим бўш, бўм-бўш, тоза қийналиб кетдим. Агар билсанг, соқолимга оқ оралаганда ишққа ошна тутиниб ўтирибман. Айбситма мени! Қизларимдан эса қўрқма! Менда шундай бир нарса борки, кўп эмас, озгинасини ерга сочиб юборсам бўлди. Суяк талашган итдай ўзлари билан ўзлари андармон бўп қолишади. Биз эса... Гап шу, кўп гаранг қимай, рози бўлақол энди...»

У хаёлидан ўтган бу ўйдан руҳланиб, жойлашиб-роқ ўтирди. Бироқ салдан сўнг, ўша таниш қизганиш ҳисси барибир устун келди. Шу бир аёлни деб шунча йилдан бери асраб-авайлаб келаётган давлатимни кўкка совураманми, деб ўйлади. Асло! Хотинсиз ўтсам ўтаманки, аммо... Бироқ аёлсиз яшаш ҳам қийин эди. Нима қилса экан? Уйинг куйгур анову Эрали чавандоз келганида, бу тўғрида тўйиб-тўйиб ҳасратлашган бўлармиди. Э, невара боқмай ҳар нарса бўлгур! Фарзандингга сўзинг ўтмаса, ота бўлиб нима қилиб юрибсан бу ёруғ жаҳонда! Ундан кўра, чим қучиб ётганинг абзал эмасми!

Чол беҳуда койинаётганини сезса-да, тезда тийила қолмади. Жўрасининг келмаслиги алам қилгани сайин, баттар қутирмоқда эди у. Бу хил ҳолат унда илгари бўлмаган, ҳар қандай вазиятда ҳам жўрасини тушунар ва кечирарди. Бу сафар эса...

Оғриқ туфайли юрагида кўзғолган алам ҳийла босилгач, теваракка ақл кўзи билан назар солди.

Ҳаёт давом этарди. У олов тилини ўйнаб, кўкиш тутунни узоқларга олиб кетаётган шабадада, осойишта ҳолатда ўт чимдиётган қўй-қўзиларнинг ҳаракатида, сурувни тевараклаб чошиб юрган Оққуйруқнинг югуриклигида, кўкдаги бургутнинг парвозида, оёқлари остида оқаётган жилғанинг шилдирашларида, чирсилаб ёнаётган гулханда акс этарди.

Бундан вайронагина мосуво эди. У тирикликка локайд ҳолда юракка нохушлик уфуриб турарди. Унда бир вақтлар одамлар яшаганига, водийда шодон қийқириклар қўпқанига чолнинг ишонгиси келмади. Бу қадар маҳобатли қўрғон нечун ташлаб кетилган, нечун вайронага юз тутган у? Кимлар яшаб ўтган унда?

Кейин яшагилари келмаганми ёки яшашларига қўйишмаганми?

Кейинги тахмин чолга жўяликдек туюлади. Негаки, орттирган тажрибасидан биладики, ҳар қандай истак нечундир ҳамиша теварақдаги кишилар томонидан топталишга ҳаракат қилинади. Атай эмас, асосли туюлган ваз-корсон ила яксон этилади. Дейлик, чол ўзининг уйланишида ҳаётнинг давомийлигини кўради. Қизлари эса бу ҳаракатни шармандаликка йўйишади.

Қизлари эсига тушгач, чол вайронага бу сафар айрича разм солди. Кемтиклари бутланиб, томи ёпилса, хароба тузуккина бошпана бўлишини ўйлади. Ўроқнинг бевасини шу ерга тушириб келсам қандай бўларкан, деган хаёлга борди. Шу ўй миясига келиши билан бу ишга биринчи галда кўриқхона қоровули тўсиқ бўлишини англади ва чол кулиб юборди. Тавба, бу дунёда осон битадиган ишнинг ўзи йўқ экан-да, ҳатто шу кераксиз чордеворга ҳам эмин-эркин эгалик қилолмайсан-а! Шунга қарамай, кўчиб ўтиш фикри чолга жуда ёқиб тушди. Бу ўй илгарироқ хаёлига келмаганидан ажабланди. Ахир қишлоқда бир эмас, уч ўй бўш ётибди. Абрай қирриқнинг ўғли шаҳардан жилмайман деганмиш. Шовруқнинг укаси чўлда томир отган. Ака-ука бир амаллаб кўтарган иморатнинг ҳузурини қишлоқнинг дайди эшаклари кўрмоқда. Узунқулнинг туман марказида яшовчи жияни қишлоқдаги уйини сотаман деб юрганмиш. Арзимаган нархга сотиб олиш мумкин уни. Шу уч уйдан бирини танла-да, Ўроқнинг бевасини тушириб келавер, ким сенга бирор нима дейди.

Чол андак енгил тортгандек бўлса-да, бу ўйи беҳудалигини тез фаҳмлади. Болалари ўлақолишса рози бўлмайди. Бу ёқда аёлнинг топиб олган гапи шу: «Қизларингиз кун бермайди кейин...» Чолнинг аёлга нисбатан барча интилишлари мана шу андиша қаршисида чилпарчин бўлмоқда эди. Нечун бошқалар учун осон битадиган иш чолга бу қадар қийин кўчмоқда? Бу етмагандек, яқин жўраси Эрали чавандоз ҳар гал маҳзун оҳангда таъкидлаб қўяди: «Кўй, шу ишингни, нима қиласан, мисқоллаб йиққан обрўйингни ботмонлаб тўкиб».

Қанақа обрўй?!

Чол газабдан кўкка сакрамоқ истайди.

Аммо сакраёлмайди. Негаки унчалик тан олишни истамаса-да, бир умр обрў кетидан югурганини яхши билади. Ахир қурилган данғиллама иморатлар, кетмакет қилиб келинаётган тўйлар шунинг илинжида амалга оширилмаяптими? Элнинг олди бўлиш ниятида топган-тутганларини жамлаб бир кунда қозонга ташлашлари ёлғонми?

У барча ишда ибрат намунаси бўлишга тиришади. Ҳамманинг унга ҳаваси ва ҳасади келади.

Фақат бир кишининг эмас.

Чол шунча уринса-да, унинг на ҳайратини қўзғай олди, на ҳасадини. Шунинг учун ҳануз унга кек сақлайди, номини эшитмасам дейди. Бироқ нафақат эшитмасликни, балки ундан узилиб кетмоқнинг имкони йўқ. Қуда у. Қуда билан эса давраларда юзма-юз ўтирмаққа, мулоқатда бўлмаққа мажбур. Чолга унинг ўзи эмас, кўзларида бир лаҳзага учқунланмиш ҳайрати керак.

Шу важдан у, чолнинг таъбири билан айтганда, «чувак қуда» қишлоққа ташриф буюрганда, Нодир чол атай ҳозирлик кўради, қўй сўяди. Сингисиникида бир зум кўниб, сўнг бу томонга йўл тортган қудани эгнида чакмон билан қаршилайди. Чол чакмонда роят маҳобатли кўринади. Буни кўплар эътироф этган, фақат чувак қуда эмас. Чувак қудани кўпроқ теварак қизиқтиради. Тоғу-тошларнинг гўзаллигини, офтоб тафтининг ҳузурбахшлигини теран ҳис эта билиши бутун вужудидан сезилиб туради. Боз устига, ўта чимхўр, бурда эту ярим коса шўрвадан нарига ўтмайди. Аммо бир гапга тушгудек бўлса, ўтирганларни бутунлай сеҳрлаб қўяди. Бунга сари, қалин чакмонда терлаб-пишиб ўтирган чолнинг ғаши келади. У ёнга ёнбошлаб, бу ёнга ёнбошлаб ўтирганларнинг диққатини ўзига жалб этмоқ истайди. Чувак қудани мулзам қилмоқ пайида бўлади. Унга қуда бўлмаққа мажбур этган жиянини ичдан қойийди. Жиянини олиб қочган муаллим йигитни сўқади. Ўшанда айбдорона бош эгиб келган чувак қудани жаҳл устида қамчиламаганидан ўкинади. Энди билса, ўшанда чувак қудани менсимамай, зўр бир

имкониятни қўлдан чиқарган экан. Сўксаям, урсаям чувак қуда кўтарарди. Ўзи айтмишли, сабр қиларди.

Кейинчалик чол шу иборага маҳкам ёпишиб олиб, чувак қудасини ўсал қилмоққа кўп бор уриниб кўрган. Айниқса, уникага меҳмонга борганда ҳийла ҳаддидан ошган. Тор ҳовлидаги тор хоналардан бирининг китобга тўлалигидан эмас, ўша китобга тўла тор хонада китоб ўқиб ўтирган қудасининг ҳолатидан ваши келган. Сабр қилавериб, эришганингиз шу бўлти-да, дея тор ҳовлига сифмаётгандек тўлфонган. Тор ҳовлида гулдай очилиб юрган жиянининг шодлигидан ажабланган. Тавба, эшигида маъраб турган тўрт-беш қўйи бўлмаса, наридаги катта кўчадан ўтиб-қайтаётган машиналарнинг овози қулоғинг остида мудом тебраниб турса, нимасидан бунча қувонади у бунақа турмушнинг?

Чувак қудаси ўша илк бор кўргандек ҳамиша ҳокисор. Кўз қарашлари болаларникидай доимо маъсум. Аммо жуда сўзамол, билмаган нарсаси йўқ. Жияни олиб қочилган куннинг эртаси уни сингисиникида кўриб, нақ устига бостириб борган чол унинг сўзларидан қандай қилиб бўшаганини ҳанузгача тузукроқ идрок этолмайди. Ўшанда у жанжали масалани осонгина ҳал этишга эришган чувак қудани бойлиги билан танг қолдирмоқ истаган, кимлар билан қуда тутинаётганингни унутма демоқчи бўлган. Бироқ қуда бўлмиш бунга эътибор ҳам бермаган. Бунга сари чол ичдан тутоққан. Ёзғиргани Эрали чавандоз бўлган:

— Нимасига марсинади бу ўзи? — деган тишларини фижирлатиб.

— Лекин мулла одам экан, — деган Эрали чавандоз ҳавасини яширмай. — Суҳбатидан ҳузур қиларкан киши. Билмаган нарсаси йўғ-а. Сен билан мен оми одамлармиз. Худо бизни давлатдан сиқмаган, лекин... Сен буйтиблар нописанд бўма, уят бўлади. Қайтамга, ҳокисоргина одам экан, суҳбатини обқосангчи.

— Итимдек ҳокисор.

— Ҳа, ҳокисорликка ҳокисор.

— Шу сал бурнимдан ошиқ гап қилишини кутаман. Қилмайди ҳеч. Қилганида бир бошлардим лекин.

— Айби нима?

Чол чувак қуданинг айбини тополмайди.

— Омисанда, — дейди Эрали чавандоз норози бўлиб, — дарров қамчинга ёпишасан. Сен яхшиси, давлатингни қўлингга маҳкам тут. Эмасам, болаларнинг олдида назардан қоласан. Кейин юрасан менга ўхшаб неварга боқиб.

Чувак қуда қишлоққа жуда кам келади. Йилда бир. У келса, чол албатта қўй сўяди. Дастурхонни тўкин қилади. Қудаси эса ўша-ўша егани бир бурда эт, ичгани ярим коса шўрва. Бошқаларга ўхшаб чолнинг шаънига ҳамду санолар ўқимайди. Хузур қилиб гўшт-ёғ чайнамайди, илик қоқмайди.

Чол эса одатдагидек уни узиб олишга тиришади: «Шолғом шўрва ичавериб, қоринди кичрайтириб қўйибсиз-да, қуда». Чувак қуданинг жавоби қисқа бўлади: «Озига қаноат қилиб ўрганганмиз-да». Чол ўтирган жойида ёмон тўлғонади: «Э, бу беш кунлик дунёда еб-ичиб қолиш керак-да, қуда!» Унинг бу хитоби жавобсиз қолади. Қуданинг вашига теголмаганидан чолнинг баттар хуноби ошади. Бошқалар унинг суҳбатини берилиб тинглашларидан қаҳри келади.

Энди билсаки, кўзойнаги устидан кишига ўйчан боқувчи, чумчуқдек беозор чувак қудаси билан шунча йил беҳуда «курашиб» келган экан. Бошқалардек туриш-турмушига ҳавас қилмагани туфайлигина ёқтирмас экан уни. Негадир чол бугун уни соғинмоқда эди. Ҳокисор жилмайишларини қўмсамоқда эди. Қудасининг жилмайишидан ҳамма нарса осондек туюларди. Ҳатто ўлим ҳам.

Бояги кучли оғриқдан сўнг, чол беихтиёр ўлим ҳақида ўйлаб қолганди. Сирасини айтганда, у ўлимдан жуда қўрқарди. Ўлим хаёлига келган кезлари, юраги орқасига тортиб кетса-да, ўзини ҳалибери ўлмаслигига қаттиқ ишонарди. Аниқроғи, ўзини ишонтиришга уринарди.

Ҳозир ҳам шу кайфиятда эди.

Боз устига, аёл хаёлидан нари кетмай қолган. У бу хил ҳисни илгари ҳеч туймаганди. Картошка чопаетган аёлнинг рухсори, майин жилмайишлари кўз ўнгида жилваланган сари юраги алланечук ҳаприқмоқда

эди. Қизлари томонидан доимий равишда таъкидлаб келинган «шарманда» сўзи бу туйғу қатига сингмас, сирғалиб, ҳавода эриб йўқ бўлиб кетмоқда эди.

Чол аёлни ўйларкан, кутилмаганда юраги иккинчи бор шу қадар қаттиқ санчдики, ўчоққа ўтин ташлаётган жойида ўнг ёнига ағдарилиб тушди-да, ҳушини йўқотди.

* * *

Ҳушига келган чол бошида юзига термулиб турган Оққуйруққа кўзи тушди. Оҳиста инграшиб, қўзғоломоқ истади. Аммо қимирлаши билан оғриқ шу қадар заптига олдики, нафаси ичига тушиб, бамисоли тахтадай қотди.

У жисмидаги оғриққа қулоқ тутиб, бир муддат қимир этмай ётаркан, тагин қовоқлари офирлашаётганини сизди. Аммо бу уйқуга чорловчи ҳолат эмас, балки карахтли бир мудроқ эдики, унинг ортидан ҳушсизлик пойлаб турганини пайқаш қийин эмасди. Чол карахтликка бўйсунмасликка тиришаркан, ўз навба-тида, кўксидаги дарднинг темир чангалини янада те-ранроқ ҳис этди. Назарида, оғриқ унинг озгина ҳара-катига маҳталдек эди. Андак қимирлаши биланоқ қай-тадан куч олиб, ўзининг мавжудлигидан огоҳ этади-гандек эди. Ва худди шундай бўлди ҳам — чол кафт-ларини ерга тираб сал қўзғолиши билан оғриқ яна ўз заптига олди.

У тагин ҳушини йўқотди.

Чол ғира-шира ўзига келиб, юзи ва манглайда илиқ ва юмшоқ кафтни туйди. Кафт шу қадар ёқимли эдики, чол кўзларини сира очгиси келмади. Бу лаҳза-ни узоқроқ давом этишини истаркан, хира шуурида кечгани шу бўлди: «Кампиримнинг бунақа одати йўқ эдику. Таппи ёпарди. Ўтин ёриб, печка ёқарди, хамир қориб, нон ёпарди, лекин ҳеч буйтиб бетимни силаб-сийпамасди». Бундан ҳарчанд ажабланмасин, қовоқ очмоқ чол учун жуда оғир эди. Худди туш кўраётган-дек, ҳуши тўла ўзида эмасди. Нечун бунча меҳрибон бўлиб қолди бу? Дарвоқе, у ўлган эди-ку. Тушмикан? Тушгаям ўхшамайди. Э, бу Меҳри-ку. Кепти-да охи-ри. Меҳрибонлигини билардим. Бекорга бир қарашда

кўнги кўймадим-да унга. Раҳматли эри унинг тенги эмасди. Азадан менбоп эди бу. Рўйхушлик бермай-бермай, кеп турганини қара бунинг.

Чолнинг алоқ-чалоқ хаёли чинакам тушга айланиб кетди. У ўзини сой бўйидаги ёнғоқзорда кўрди. Ёнғоқзор қуюқ, ҳавоси муздек эди. Аёлнинг тиззасига бош кўйиб ётиши ўзига жуда эриш туюлмоқда эди. Умрида қилмаган қилиқ. Кўзларига термулиб ўтирган аёл эса юзи-кўзини силаб-сийпашдан ҳеч эринмасмиш. Бутун умри давомида шу иш билан машғулдек, ўта ҳафсала билан адо этарди бу юмушни. Чол андак ройишсизлик билдирса, ўпкаланадигандек эди. Дўнгдан Эрали чавандоз ҳавасланиб томоша қилиб турганмиш. Чол ичдан, кет, дермиш, уяламан сендан, тезроқ қорангни ўчир, дермиш. Қани энди, Эрали чавандоз кета қолса. Оғзидан сувини оқизиб, тикилишда давом этармиш. Аёл эса кафти қолиб, тили билан яламоққа тушибди. Тили узун, худди итнинг тилидек узун ва илиқ эмиш...

Чолнинг карахт идроки тушдан ариб, аста кўзини очди ва бошида чўнқайган кўйи, бетини ялаётган итни кўрди. Томоғига нимадир тақалиб, ич-ичидан йиғи хуруж қилди: «Во дариф, куним сенга қолдими ҳали!»

Эгасининг ўзига келганини сезган Оққўйруқ шодланиб фингшиди.

Чолнинг тилидан бу сўзлар қалтираб чиқди.

— Сезган экансан-да, жонивор!

Ит бот фингшиди.

Чол эса беҳол, бемажол кўқдаги дайди булутларга тикилди.

Ит яна яламоққа тутинди. Унинг бу қилиғида ирганган чол ўзининг ожизлигидан, жониворни нари ҳайдамоққа ҳам ҳоли йўқлигидан ажабланди. Недардики бу, зумда дармондан айирди?

У дард измига бўйсуниб, қимир этмай, кўкка тикилиб ётаркан, миясига келган дастлабки ташвишли ўйи шу бўлди: «Ўлиб-нетиб қолсам сурув не бўлади?» Қўра бурчидаги хазина эсига тушгач эса, бутун вужудини қалтироқ тутди.

Турмоқ истади.

Аммо ададсиз оғриқ бунга йўл қўймади.

Шу пайтгача чол ўлимни ўйламаганди. Наздида, ҳали жуда узоқ яшаши керак эди. Бир дунё хазинаси бор одамни кимсасиз бу тоғу тошлар бағрида жимгина ўлиб кетиши кутилмаган бир ҳол бўлиб туюлмоқда эди. Ўзи ерпарчин бўлиб ётган эса-да, умиди ҳали заха емаган, овриқ қўйиб юбориши ҳамон ўрнидан туриб кетадигандек эди. Шунингчун, ичдан дардга қулоқ тутди. Ажалга сабр тилади. Қиладиган ишлари кўплигини ўйлади. Шу ой ичи икки ўғил неварасини ётқизиши, қиз невараларидан бирини узатиш лозимлиги хаёлидан ўтди. Барига ўзи бош-қош бўлиши шарт. Боз устига кишилардан ундирилмаган тўёнлар қанча. Бу энди шунчаки бир удум, ҳамма гап, тўйнинг лаззатида.

Бу хил тўй-маъракаларда фавқулодда иззатли одамга айланадиган чол ичдан яйрайди. Туркман жўраси ҳадя қилган чакмонни эгнига ташлаб, сандалнусха курсида хонлардай савлат тўкиб ўтиради. Ким келди, ким кетди, барини туванлайди...

Чол бу хил кунларни ҳамиша илҳақ кутади.

Тўй эсига тушиши билан чол ўлимга бўй беришни истамади, беихтиёр чангалига илашган ўт-ўланларни маҳкам чангаллади. Аммо чангали тугун тортмади. Кучи бошини базўр бир ён буришга етди. Кўзи тинчгина ўтлаб юрган эшагига тушди. Нигоҳига наридаги хароба илинди. Шунда кеча тунда кўрган туши хаёлида жонланиб, ҳозирги абгор аҳволи билан хароба ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини туйгандек бўлди. Вайрона, мендайин хароб ҳолда пойимда жон берасан, дегандай совуқ ҳўмрайиб турарди. Чол эса жон бермоқни сира хоҳламасди. Шу вайдан келиши ноаниқ бўлган Эрали чавандозни ҳам, тупканинг тагига сурувини ҳайдаб келган ўзини ҳам беармон сўқди. Тилида эмас, дилида.

У кўкка тикилиб ётаркан, шу пайтгача муҳим ҳисобланган айрим ҳолатлар арзимас нарсалар эканлигини секин-аста фаҳмлай бошлади. Жисми «ланж»-лашган сайин, фикри тиниқлашмоқда эди. Эндиликда энамнинг арвоҳи чирқиллайди, дея аюҳаннос солган қизининг қилиқлари кулгили, кўмилган хазина илинжида кўзлари йилтиллайдиган ўғилларининг хатти-

ҳаракатлари ғоят бачкана туюлмоқда эди. Шу дамга-ча ҳаётнинг маъноси, тирикликнинг мазмуни бўлиб келган кўп нарсалар эндиликда унинг учун аҳамиятсизлик касб этмоқда эди. Охир-оқибат, ётишинг шу экан, минг қўйли бой бўлдинг нима-ю, бир қўйли юпун бўлдинг нима. Бугунинг шу экан, эртанги кун ташвиши недаркор. Ўзимга дея иморат қурди, ўғилларига атаб қўш-қўш уй солдирди. Бу борада ҳатто невараларини унутмади. Шунчаки қурмади, кишилар ҳавас қилсин, душманлар ҳасаддан ёнсин дея қурдирди.

Оқибат, чўзилиб ётиши мана шу яланг тош бўлди.

Буни қарангки, ҳокисор жилмайиб турувчи чувак қудасини «синдирмоқ» ниятида қанча уринмади у. Ҳикматлар кўп, аммо унга амал қилувчилар кам, гумроҳлик-да гумроҳлик, деган гапи учун, ўзининг туруш-турмушига ҳаваслантирмоқ учун не ишлар қилмади. Қилган бу амаларининг нечоғли аянчли ва кулгили эканлигини мана энди сезаяпти. Қадди тиклигида эмас, беҳол, бемажол чўзилиб ётганида фаҳмляпти. Тик оёқлигида бу ўйлар гўё тоғнинг нариги томонида, бу тарафларга доримайдигандек эди. Ахир теварагиндагилар сенга ҳавасланиб боқишса, «бойбобо»лаб иззатингни қилишса, ҳаволанмай бўладими. Аммо сиртдан шундай, гўё ҳеч қандай армони йўқ. Ичдан эса аҳволи ғоят мушкул эди. Бу ҳолга уйида қоп-қора, чўтир кампирни кўргандаёқ амин бўлганди. Катта ўғил томонидан тавсия қилинган кампирнинг ранг-рўйига қарабоқ, фарзандлари наздида ўзининг кимлигини англаб етганди.

Ўшанда у жанжал қилмаган, ёмон ўкинган.

Ўғли уни кўндирмоқ ниятида, кўнглидагини ошкор этиб қўйган, деганки: «Муҳими, кимсасиз, на фарзанди бор, на бирор хеши. Буям савобда, ота». Энамнинг арвоҳи чириқиллашига йўл қўймайман, деган қизи ҳам негадир бу сафар ғавфо кўтармаган.

Чол тўрда кўрпача устида келинчақдай сузилиб ўтирган кампир қаршисида узоқ ўтиролмаган, ташқарига интилган. Тун қўйнига сингиб кетмоқни истаган. Катта ўғли унга эш бўлган.

— Итча қадрим йўқ экан-да! — деган чол аламдан бўғилиб. — Истамаган нарсаси ҳатто итнинг ҳам олдига ташланмайди. Сўров йўқ, бошқа йўқ, нимаси бу?!

— Сўраганмиз, ота.

— Йўқ деганман шекилли.

— Одатда «йўқ» дейилади-да.

— «Хўп» деганимга чурқ этмай, «йўқ» деганимни нега пешонамга опкеб тақаяпсилар, а?

Ўғил индамаган.

— Бугун яхшилаб меҳмон қил-да, эртан уйига обориб қўй!

Ўғли бурилиб кета-кета, чақиб олган: «Кекса одамга ноз не чикор-а!» Аммо чол ўзини кекса санамасди. Катта мулк эгаси сифатида ўзидан кўнгли жуда тўқ эди.

Мана энди ўзи ўлимнинг мулкига айланиш эҳти-моли бор — на тилласи, на мол-мулки жонига ора кирадиган эмас. Энг баттари, бошқалардек уйида, тўшақда эмас, тошлар орасида жон берадиган. Умр бўйи пийпалаб келган давлати эса сурув тимсолида ҳадемай уни тарк этадиган. Қуёш ботиши билан серка сурувни қишлоқ томон бошлайди. Эшаги, эшаги кетидан итлари эргашиб, у тоғу-тошлар орасида ёлғиз қолади. Эти ёввойи жониворлар томонидан хомталаш бўлади.

Чол бу ўйидан хиёл жонсаракланиб, бот тевааракка назар солди. Сурув тинч, эшаги бепарво, қолган итлари ҳар ер — ҳар ерда чўзилиб ётибди. Фақат тепасидаги Оққуйруққина безовта. Бу орада яна ҳушини йўқотган чол, кўзини очиб, итларни нотинч кўрди. Тушликсиз қолган итлар нари-берида тумшуқ ялаб туришарди.

Тушлик вақти ўтиб кетибди, итларга емак бермоқ керак...

Чолнинг ўйи охирламай, тагин ҳушини йўқотди. Сўнгги лаҳзаларда ниманидир англаб, ниманидир англаёлмай, астагина мангута кўз юмди...

* * *

Бўриларнинг увлашига кўникиб улгурган одамлар Оққуйруқнинг увланини дарҳол фарқлай олмадилар. Одатдагидек, бўри деб ўйлашди.

Қоронғида қорайиб турган машинадан беридаги гулхан тевагаида қур тортган кишилар орасида Эрали чавандозгина ҳушёр эди. Қолганлар алақачон мудрамоққа тушган, айримлар эса ғужанак ҳолида уйқуга кетганди.

Эрали чавандоз қўрга қўмилган картошкаларни чўп билан четга сураркан, ланж оҳангда овқатга келингллар, деди. Аммо таомга интилувчи бўлмади. Ҳамма обдон ҳориган эди.

Икки кундирки, шу аҳвол. Тоғма-тоғ изғишади. Машина юра оладиган манзилгача боришади-да, сўнг пойи-пиёда чолни қидиришади. Сўнг яна машина ёнига қайтишади. Ошиғичда озиқ-овқат олинмаган, учраган қишлоқлардан у-бу нарса ундиришади. Бугун оқшом пастдаги бир қишлоқдан ярим қопча картошка олишганди. Улар йўлига тамадди қилишар, негаки, ҳеч кимда иштаҳа йўқ эди. Айниқса, Эрали чавандоз ёмон ич-этини ер, яккаш ўғли ва келинини янарди. Кун қуригандай, ўша куни Оқтошга йўрғалаб қолишмаганда, жўрам билан бирга бўлардим, буйтиблар сарсон юрмасдик. Ишқилиб тирик бўлсинда. Ё оёғи синиб бирор ўнгирда ётибди, ё жардан учиб, эти алақачон жондорларга хомталаш бўлган. Тоғ учун бу хил ҳодисалар янгилик эмас, йилда бир-икки одамнинг бошига етиб туради у.

Табиий, Эрали чавандоз бу тарздаги ўйларини сиртига чиқармас, жўрам бирор ерда йиқилиб-негиб, кўзи тўрт бўлиб ётгандир, дея ўзини овутмоққа тиришади.

Икки кун бурун оқшом сурув эгасиз қишлоққа кириб келганда, бу қадар овора бўламиз деб ўйлашмаганди. Чолни осонгина топишларидан умидвор эдилар. Шунингчун, қидирувчилар икки гуруҳга бўлиниб, отлиқлар Яшилсой томонга, машинадагилар кунботишга юришганди.

Бу борада Эрали чавандоз бир нарсани, яъни Исми-сиздарани эсидан чиқарганди. Аммо бунда уни айблаб бўлмасди. Нега деганда, жўралар бу дарада ҳеч қачон «улфатчилик» қилишмаган. Чолнинг бу томонларга келишини у ҳатто хаёлига келтирмаганди. Бу оқшом кунботишдаги қоялар оралиғидаги йўлақдан дарага бош суқушлари эса тасодиф эмас, режа асосида

эди. Дарани бирров кўздан кечириб, сўнг арчазор қиялик ёқалаб Қўшсувга ўтишмоқчи эди. Қўшсувдан нарисы Ялангош. Оралиқда кенг яйлов ястанган. У ерлар қўриқхонага тегишли бўлса-да, мавжуд қонун-қоидаларга жўрасининг кўпам бўйсунавермаслигини чавандоз яхши билади. Билгани боис, Исмсиздара орқали Қўшсувга ўтиш фикри ундан чиққанди. Уч кўприклик кучли машинага йўл чўт эмас, ҳар қандай баландликка тирмашиб кетаверади.

Бугун қоронғи тушиб қолганлиги сабабли, кўпда ичкариламай, ноилож яланглиқда қўнишганди. Негаки, қидириш шунчаки кўз ташлаш эмас, учраган ҳар бир ўнқир-чўнқир, арча ва буталар таги обдон тентиб чиқилади. Бу эса кўп вақтни олади. Қисқаси, тоғу тошдан одам қидириш ҳашак гарамидан игна излашдек бир гап эди.

Қидирувчилар бир жону, бир тан ҳолда ҳаракат қилишаётган бўлса-да, хаёллар турфа, умид эса уларга ҳукмрон эди. Чол ўлмаган, балки аразлаб кетган. Қишлоқ чолларининг айримларига азалдан теккан касаллик бу! Қариганда аразлаб кетиб, ўзларини азиз қилгиси келади. Ўтган йили Қилич чол аразлаб кетганди. Ўзиям роса бир ой қидиришган. Кейин кутилмаганда чолнинг ўзи кириб келган. Соғ ва омон қайтгани учун ўғли бир қўй сўйиб, зиёфат берган. Аммо Нодир чолни нима жин урди? Бу хил одати йўқ эдику. Аразлаш нари турсин, гапини икки қилдириб қўядиган одам эмасди-ку.

Бу бегоналарнинг хаёли эди.

Ўғиллари эса бу борада сал ўзгачароқ ўйда эдилар: «Уйланишига изн бермаганимиз учун бор тилласини олганда, кетган бошини олиб. Итини эргаштириб юргандир ҳозир бирор ерда». Бу тахминга дастлаб катта ўғли Ўроз келганди. Бирдан эмас, кейин. Унгача серка етовида қишлоққа кириб келган сурувни қўрага қамаган, эшакни қантарган, итларга емак берган. Одатда, бу юмушларни, агар йўл-пўлда бирор жўраси билан валақлашиб қолмаса, чолнинг ўзи қиларди. Шунда ҳам ҳаялламай тез қайтарди. Ўғлига ишонмай, қўрани ўзи кўздан кечирар, итларининг ялоғига разм солар, сўнг эшагини наридаги кулга ағнатиб келарди. Бу сафар

эса ҳадеганда ундан дарак бўлавермади. Ва натижада, ўғиллари оёғи куйган товуқдек типирчилаб қолишди. Чол ўралашиши мумкин бўлган хонадонларга бир-бир бош суқиб чиқишди. Ҳатто уят бўлса-да, Ўроқнинг бевасиникидан хабар олишди. Шу тарзда чолнинг уйга қайтмаганлигидан бутун қишлоқ огоҳ бўлди. Келинининг гумони эса ҳаммасидан ошиб тушди: «Кайфияти яхши эмасди. Кетарман одамдай тумтайиб турганди. Қўйнига бир нима яширгандай эди. Хуржунига у-бу нарсани ўзим жойлаганман, лекин қўйнидаги нима, бундан хабарим йўқ...» Аммо булар шунчаки тахмин, чолнинг йўқолгани эса, аниқ эди. Йўқолган одамни эса қидирмоқ, ўликми-тирикми топмоқ керак. Балки у аразлаб кетмагандир. Кетишни ҳатто хаёлига келтирмагандир. Ахир иссиқ жоннинг касал бўлиши бор, йиқилиб, у ер-бу ерини синдириши бор. Ётгандир ҳозир бирор ўнгирда чўзилиб. Бироқ қидирувчиларнинг барча уринишлари бесамар кетмоқда эди. Чол гўё қумга сингандек, ҳеч қаерда йўқ эди. Бунга сари, Эрали чавандоз келини ва ўғлини сўкарди.

У қўрда пишган картошкани иштаҳасиз чайнаб, узоқ-яқиндан эшитилаётган бўриларнинг овозига диққатла қулоқ тутаркан, номаълум бир кўрқувдан эти жунжикиб, ким биландир суҳбатлашмоқ истарди. Бироқ давра аҳлининг кайфияти шу қадар расво эдики, ҳар қандай сўз ортиқчалик қиларди. Бу етмагандек, тузсиз таом шу даражада ёқимсиз эди-ки, ичингдаги заҳарингни кимгадир сочгинг, урушгинг, ёқалашгинг келарди. Шу кайфият таъсир қилдими, думалаб ётганлардан бири ичидагини сиртига чиқармай қолмади.

— Қидирмаган, изламаган жойимиз қолмади. Бобой аниқ аразлаб кетган.

Бу гап ўтга тикилиб ўтирган катта ўғилнинг ҳамиятига тегди.

— Нега аразлаб кетаркан? — деди кўзлари ғазабдан чақнаб. — Уйда барча шароит муҳайё, мушугини пишт дейдиган одам йўқ, нега энди аразлаб кетаркан?! Ўйлаб гапир, акс ҳолда оғзингни йириб ташлайман!

— Кетиш учун баҳона шарт эмас, ака, — деди униси қоронғилик қўйнидан. — Баъзан ҳеч гапдан ҳеч

гап йўқ, одамнинг бош олиб кетгиси келиб қолади-ку. Ўтган йили Сувонкул ака чўлга кетиб, ярим йил деганда қайтган. Сўрашса, кўнглим кенглик истаб қолди, дея баҳона қилган. Одамда бўлиб туради бунақа ҳол.

— Отам сенга Сувонкул тентак эмас, боши оғиб кетиб қоладиган.

— Энди буям бир гурунгда, ака. Қаранг, тун ютуб юбораман дейди. Гаплашиб ўтирибмиз-да.

Эрали чавандоз баҳсга аралашгиси келмай, ўрнидан қўзғалди. Ерни зах билиб, машина устига чиқиб ётди. Тун боис, унинг бор ташвиши бўрилардан эди. Хаёлида, жўрасини жондорлар хомталаш қилиб кетгандай эди. Бироқ ҳозир қиш чилласи эмас, емиш деганлари тоғда сероб. Иккинчидан эса, жондорлар одам боласига ҳадеганда қотинавермайди. Шунга қарамай, бу тоғу-тошларда не ҳодисалар бўлмайди дейсиз.

Эрали чавандоз нимдош тўнига ўралиб, ғужанак бўлиб ётаркан, тунги овозларга анчайин қулоқ тутди. Шунда бўрилардан бири сал ўзгачароқ оҳангда ув тортаётганини пайқагандай бўлди. Аммо овозларни фарқлай билмаслиги тагин панд берди. Бироқ бу сафар шубҳасини яшириб ўтирмади.

— Қулоқ тутинглар! — деди оёққа қалқиб. — Шу... бирининг овози итаникига ўхшамайдими?!

Гулхан теварагида ўтирганларнинг бутун диққати қулоққа айланди. Аммо шунча уринишса-да, овозларини бир-биридан фарқлай олишмади. Худди аза тутгандай, бўрилар галма-гал ув тортишар, тунги бу нидони хазин ув тортаётган бир жонивор бошқармоқда эди. У чўзиб ув тортар, бошқалари узоқ-яқиндан унга жўр бўларди. Уларнинг пайқагани шу бўлди.

Мана, хазин нидо ортиқ эшитилмай қолди. Тезда бошқаларининг ҳам уни ўчди.

Бу синоатни тушунмаган Эрали чавандоз беҳудага қулоқ тута-тута, аста пинакка кетганини сезмай қолди.

* * *

Тонг саҳарда Эрали чавандоз итнинг ув тортиши баробарида ожизгина акиллашини аниқ эшитди. Ҳаяжонда ирғиб ўрнидан турди.

— Ит! — дея ҳайқириб юборди.

Ўчиб қолган гулхан теварагида турли алфозда думалаб ётганлар бу ҳайқириқдан чўчиб уйғонишди. Машина устида, соқолини диккайтирганча, кунчиқиш томонга қўлини чўзиб турган Эрали чавандозни кўришди.

— Ит! — дея бақирди у яна. — Анову тарафда!

Бу хитобдан сўнг йигитлар машина кузовига тирмашдилар. Ҳайдовчи эса кабинага интилди.

Тунда улар дарага кираверишдаги яланглиқда қўнишганди. Водийга чиқмоқлари учун пастак бутазор дўнгликни айланиб ўтишлари лозим эди. Дўнгликдан айланиб ўтишлари билан дастлаб кўзга ташлангани тошхароба бўлди. Тонг ғира-ширасида у мудҳиш бир тусда қўнқайиб турарди. Бир қарашда, унга етиш осондек эди. Аммо кафтдек текис туюлган водий саҳнида катта-кичик тошлар сероб эди. Ўрнидан шаҳда ила қўзғолган машина дўнглиқдан ўтиши билан сўқир кишидай пайпасланиб қолди.

Машина тонг бутунлай ёришгандай сўнггина қўрғонга яқинлаша олди. Булоқ бўйида чўнқайиб ўтирган Оққуйруқни ҳамма бирдан кўрди.

Оққуйруқ тебраниб яқинлашаётган машинага пешвоз юрмоқни истагандай, бир ҳаракатланди-ю, негандир тагин жойида тик қотди. Тумшугини олдинга чўзиб, ниманидир ҳидлади-да, сўнг чўзиб ув тортди. Бир оздан кейин машинадагилар итнинг оёқлари тагида чўзилиб ётган чолни аниқ илғадилар.

Кишилар машина тўхташини кутиб турмай, ерга тап-туп сакраб тушганларича чол томон ошиқдилар. Тала-тўпда четга сурилган ит билан бировнинг иши бўлмади. Кимдир жасаднинг очиқ қолган жағини боғлаш билан овора, кимдир машинада жой ҳозирлай бошлаган. Тўн ва пахталиклар тўшамча ўрнига ташланди. Кейин таёқдай қотган жасадни машинага олдилар. Ва шундан сўнггина Эрали чавандоз Оққуйруқни эслаб қолди.

— Итга қаранглар, қолиб кетмасин, — деди.

Йигитлардан бири итни машинага оларкан, тааж-жубда деди:

— Вой-бўй, тоза озиб кетибди-ку. Шақир-шуқир
қоқ суяк.

— Хуржунда емиш бор экан, тегмабди.

— Қозондаям овқат боракан...

— Нечун тегмабди, а?

Бу саволга жавоб берувчи бўлмади.

Босиқ гала-говурни Эрали чавандознинг ўкинч тўла
овози бўлди.

— Ҳа, биз бандалар баъзан шу итчалик бўлолмай-
миз.

Ғам ва очликдан тамомила силласи қуриган Оққуй-
руқ теваарақдагиларга бир муддат жавдираб қараб тур-
ди-да, сўнг ўртага ётқизиб қўйилган чолнинг боши
томон юрди. Тумшуғини эгасининг гарданига қўйиб,
чўзилиб ётиб олди.

Унинг кўзлари тўла ёш эди.

Итни жасаддан нари сурмоққа ҳеч ким ботинмади.
Тўғрироғи, буни ҳеч ким истамади.

* * *

Азанинг учинчи куни ит ҳам ўлди. Жўрасининг
ўлимига йиғламаган Эрали чавандоз Оққуйруқнинг
жонсиз танаси устида беихтиёр кўзига ёш олди. Сўнг
уни қўра биқинидаги тепаликка ўз қўли билан кўмди...